

изрязани — тя беше южен тип, полубразилски. И майка ѝ, починала млада, трябва да е била твърде красива. Още като дете тя пристигнала с баща си в Любек. След това е била настанена в този девически институт, който моят мъж е описал в „Буденброкови“, и там са се случвали точно такива неща, както със Зесами Вайхбротт, със „Захарницата“ и с всички други. После, твърде млада, тя се омъжила за сенатора или консула Хайрих Ман и е била подчертано артистично надарена. Тя свиреше много добре на пиано и пееше. Моят мъж се е запознал всъщност с цялата немска песенна литература чрез майка си. Докато тя е свирела и пеела, той е бил до нея, така както малкият Ханс. Освен това и като художничка не беше съвсем бездарна. Когато в семейството се рисуваха някакъв портрет и той не ѝ харесваше, тя го поправяше. Не знаех дали е било нужно за портрета, но знаех, че просто малко го прерисуваше. Тя беше даровита и красива.

В Мюнхен, закъдето са заминали тя и децата ѝ след смъртта на сенатора Ман, тя беше все още твърде много жадна за живот. Около тях имаше кръг от разни господа — историк на изкуството, нумизматик и други. И тези господа се колебаеха кого да ухаждат собствено — дъщерите или майката. А дъщерите някак си страдаха от това, дето майката отдаваше толкова значение на женствеността и имаше почитатели.

В дома идваше и д-р Лйор, много образован, приятен мъж, дребен на ръст. И той се колебаеше, смятам аз, между майката и дъщерята Лула, по-възрастната сестра на мъжа ми, която всъщност се наричаше Юлия. Все пак той се ожени за дъщерята. Тази женитба не беше брак по любов, а по разум. Той имаше много добро положение като банков директор. Когато ние се оженихме, майката на мъжа ми живееше вече в Аугсбург. От Аугсбург моята свекърва замина за село — за Полинг, където живееха людето, на име Швайгхардтс. Мъжът ми ги прослави, много или малко, във „Фаустус“ под името Швайгешил. Там тя живееше за децата си в спомен.

Мъжът ми чувствуваше майка си по-близка, отколкото баща си. Това се отнася и за Хайрих. Той е уважавал баща си и го е виждал приблизително така, както Томас Буденброк, на когото естествено е придал много нещо от себе си. Бащата трябва да е бил много даровит, общителен и човек с интереси. Мъжът ми съжеляваше, че го е разочаровал до известна степен, защото е бил лош ученик и съвсем неподходящ за търговия, с която всъщност е трябвало да се занимава. Фирмата след смъртта на шефа била закрита. И въпреки това аз вярвам, че мъжът ми е бил по-близък на баща си, отколкото Хайрих. Отношенията между братята са били още от самото начало много странни. Братята (разликата във възрастта им беше четири години) не са си говорили цяла година още в Любек; това съм чула от мъжа си. Отвърнали са се били напълно един от друг. Не знаех причината за тогавашното им мълчание. Хайрих след завършване на училището станал книжар. После сменил книжарницата с издателско дело при С. Фишер в Берлин. Но един ден и там преустановил работата, за да отпътува за Италия. Моят мъж останал в Любек, за да завърши шестокласното си образование — той не е стигнал в училището по-надалеч, както е известно. Майката живеела вече в Мюнхен с двете по-малки сестри и брат. За там заминал и той след тях. По това време бил много привързан към Хайрих, както се вижда от писмата. Той искал да го завари във Флоренция и му писал, че ще бъде много жалко, ако Хайрих отпътува преди той да пристигне там и дано срещата се осъществи. Тогава той отдавал голяма цена на обичуването си с по-възрастния брат. През годината, която прекарвали заедно в Рим, Палестрина, те били в много добри отношения и мъжът ми до известна степен се влияел от по-възрастния си брат.

Такива бяха отношенията им — те се колебаеха между привличане и отблъскване. А с годините и отблъскването растеше.

Аз се запознах с Хайрих едва след сватбата ни. Нашите отношения бяха много смешни — ние си говорехме през целия живот на „ви“. Хайрих беше най-странният човек, който можем да си представим. Той беше доста официален — някаква смесица от крайна съдържаност и неубуданост. Аз можех да му подражавам така добре и това ми правеше особено удоволствие. Едно от моите слова беше: „Ах! Богатите! Колко им е добре!“

И друго, което си бях измислила: „Къде е Нипа? Тя е в градината! Гърбавият е легнал върху нея. Известно е, че тя е нимфоманка!“

С този т о о н, нали? Малко носово, рязко и всяка сричка подчертана с афектирана прецизност.

Всичко аз се държах към него много приветливо и добре, т. е. ние се препирахме винаги преди Първата световна война. За да го ядосам, аз вземах обикновено страната на руските генерали. Братята по това време възмъжаваха всеки за себе си и бяха разделени и в политическо отношение. Защото Хайнрих беше ориентиран напълно франко-латински, докато моят мъж беше напълно немец по корени на културата, абсолютен немец. Той нямаше твърде установено отношение към френската литература. Той е чел на френски с доста голяма мъка и не твърде много. Скандинавската литература, и преди всичко руската, му беше много по-близка.

С есето на Хайнрих за Зола се стигна до разрыв, и то до разрыв, от който и двамата са страдали много. Трудно е да се каже кой от братята е страдал повече от братската крамола.

Това злощастно есе, чието начало действително беше обидно. Ако си спомняте: „Дело на онези, които ще пресъхнат рано, е да застанат още в началото на своите двадесет години самоуверено и с чувство за световна правда.“ Никой не забеляза така ясно, както моят мъж, кой е визиран с този пасаж. Това го засегна извънредно много и той взе тази първа част от статията премного надълбоко, повече, отколкото беше нужно. Защото полемиката с Хайнрих не го свари съвсем неподготвен. Братята са спорели много пъти, защото Хайнрих беше ориентиран напълно западно, докато моят мъж, макар и до избухването на войната да не е бил абсолютно националистически настроен, все пак през войната беше променил тогавашната си позиция и продължително време вярваше в легендите за зложелателството на другите държави, за обкръжаването на Германия и за нейното пропадане и залез. Без есето на Хайнрих за Зола той не би написал книгата „Размисли“. Цялата книга беше пропита от страстна полемика срещу брата. Идеята за литературата на цивилизацията, която фигура Хайнрих трябваше да преставява повече или по-малко, обсебваше по-голямата част от книгата. Едновременно с това, докато пишеше книгата, Томас Ман се освобождаваше малко по малко от обсебните го идеи. В предговора, който написа накрая, той вече е дистанциран. Той се позова на собственото си сражение за отстъпление и считаше убелено, че това, което иде и трябва да дойде, е демокрацията. Той написа „Размисли“ от сърце и в края на краищата преодоля това, което застъпваше в тях. Братската вражда приключи и помиренето настъпи, когато Хайнрих заболя тежко през януари 1922 година.

Обикновено изпадахме във финансови затруднения, когато строяхме къща и тези затруднения трябваше да бъдат превъзможани по някакъв начин. Мъжът ми през целия си живот никога не е искал аванс от издател. Той казваше, че това го потиска и някак си му е нежелано. Но за жилището в Тюлц моят мъж се обърна след известно колебание към Сами Фишер, за да му отпусне аванс, ако желае.

„Ах, знаеш ли“, каза моят мъж накрая, „ще взема аванс от Фишер.“ И писа дълго, подробно писмо до Фишер: Имали сме по-големи разходи от тези, които сме предвиждали, в момента действително сме в оскъдица, но скоро ще излезе „Кралско височество“. Освен това той, Фишер, бил в преговори с много чуждестранни издателства и сигурно предстоят добри приходи. Накратко, ще му бъде много приятно, ако Фишер би могъл да го авансира с 3000 марки. Сами Фишер отвърна съобразително и утвърдително, но с възражението: „Очевидно Вие сте направили грешка при писането. Вие сте смятали естествено 30 000 марки.“ Защото той не можеше да си помисли, че един автор, който има такива успехи, ще пише така дълго, подробно писмо, изпълнено с мотивирания и извинения. Това характеризира и двамата по мил начин: голямата скромност на единия и действителната готовност за помощ и любезна отзивчивост на другия. Аз се разбирах добре с Фишер. Аз харесвах много Сами Фишер. Често съм спорела с него, но това е нормално при преговори. Не желаех моят мъж да ги води и когато отивах при Фишер, той веднага ми казваше: „Е, що за кама криете под плаща?“

Нашият дом в Мюнхен беше широко отворен и много приятели го посещаваха — често или по-рядко. Днес ми е трудно да изброя всички по име: Хесе, Хофманстал, Хауптман, Йозеф Понте, Бруно Франк, Ерих Бертрам, Жид Велекинд, Хайнрих Ман, Бруно Валтер, Густав Малер, Фуртвенглер и много, много други. Докато живеехме в Германия, мъжът ми често пътуваше из страната, за да изнася беседи. При пътуванията му из чужбина винаги съм го придружавала. Много пъти сме бивали във Венеция и Виена, после в Холандия и Англия и в Париж, за което пътуване Томас Ман написа „Парижката равностетка“. Били сме още и на много

други места в Европа. Естествено бях в Стокхолм през 1929 година, при връчването на Нобеловата награда.

Той пътуваше с удоволствие и аз също, доколкото бях свободна от грижи около децата, родителите ми и домакинството. И двамата обичахме Виена. А тогава тя имаше действително кръжок от поети. Ние познавахме всички. Хофманстал, с когото бяхме приятели още в Мюнхен, Шницлер, който вдъхваше доверие и притежаваше разбиране. Може би тези негови черти се дължаха на обстоятелството, че беше лекар по професия. Мъжът ми го харесваше много и проявяваше интерес към подробностите за всички негови книги. Особено „Лейтенант Густл“ е превъзходна новела. След това харесваше Беер-Хофман, когото аз не познавах много добре. Не познавахме Музил лично. Мъжът ми наскоро, като един от първите, написа много хубави неща за „Човек без качества“, а Музил се отблагодари, като писа по-късно през следващите години крайно пренебрежително за Томас Ман. Моят мъж ценеше много Хофманстал. Може би той го поставяше сред съвременните автори от своето и неговото поколение на по-високо стъпало, отколкото Херман Хесе, когото особено много обичаше. Трудно е да се каже. Но аз смятам, че най-любимият му беше Херман Хесе. Томас Ман беше чел с забележим интерес „Демиан“ естествено, без да знае, че зад псевдонима Синклер се крие Херман Хесе. Осведоми се сред приятелски кръг за този непознат Синклер, поразпита С. Фишер и узна, че Хесе бил донесъл ръкописа, че Синклер бил млад болен поет от Швейцария, нежелаещ да бъде обезпокояван. Томас Ман съжаляваше за това. Той искаше да съобщи на Синклер колко много му е харесал „Демиан“. В началото на двадесетте години се запознахме с Хесе в Мюнхен. Той ни посети с Нинон Долбин, по-късно негова жена. Ние бяхме много добри приятели. Хесе имаше някак си шеговито, добро разбиране за човека и притежаваше силно чувство за хумор, което винаги се правеше на мъжа ми. Той беше забавен и водеше охотно разговор. Мъжът ми почувствува „Игра на стъклени перли“ като побратимена книга с „Доктор Фаустус“. Аз не виждам такова нещо. Аз не съзирам такова изключително сродство, каквото той смяташе, че е открил. Но той ценеше особено много работите на Хесе и му помогна при присъждането на Нобеловата награда и чрез правото си на участие, което имаше като бивш носител на наградата. Той настояваше наградата да бъде присъдена на Херман Хесе.

Томас Ман обичаше Верфел много като човек и го ценеше като писател. Стефан Цвайг — не толкова. Много държеше за Герхард Хауптман, но повечето за драматурга, отколкото за романиста Хауптман. Хауптман, боже мой, той беше великолепен! Виждахме го често. Томас Ман го познаваше от по-рано, от Берлин. При С. Фишер го е виждал, а аз си спомням за него главно във връзка с нашите срещи в Боцен, Мюнхен и Хидензее.

В Боцен бяхме заедно две седмици. Хауптман правеше силно впечатление на моя мъж със своя странен и неясен начин на говорене. Той имаше такъв недостатък. Не изтъргваше думите, които искаше да каже, докрай. Той беше личност. Моят мъж забелязал този недостатък при случай и след това, докато бяхме още в Боцен, ми каза: „Знаеш ли аз не бях съвсем сигурен с кого ще се върне мадам Chanchat в Давос. Тя трябваше все пак да се върне с някакъв придружител, но с кого? Сега вече знам с кого.“

Тогава забелязах когото имаше предвид. Тази завалена реч и тези принудени маниери на култура, каквито ги имаше след това у Минхер Пееперкори във „Вълшебната планина“, ги притежаваше фактически Хауптман. Веднъж по-късно Маргарета, жената на Хауптман, ми каза, че тази фигура била сигурно най-красивият паметник за Герхард. Моят мъж го намираще за много внушителен. Нещо се излъчваше от него.

Към мен беше направо извънредно ласкав и мил. Още си спомням случая, когато исках да се върнем в Мюнхен, защото двете най-малки деца бяха още съвсем малки, а беше дошла и нова гувернантка.

„Ах, Томи“, казах аз, „сега ще трябва действително да се върнем у дома.“ Маргарета, съвсем възмутена, каза: „Наистина, Герхард, ако прекарваш с удоволствие някъде, никога не бих настоявала да си замина.“

На това Хауптман отвърна: „Но Маргарета, помисли си само за децата, за малките.“ Той ме разбра напълно и в Боцен чувствуваше симпатия към мен. Веднъж се връщахме вкъщи

по двойки — мъжът ми с Маргарета, Хауптман с мен. Той беше малко натрапчив, но след това каза на мъжа ми: „Знаете ли, когато се движа с вашата жена, аз така силно се вълнувам.“

Съседството ни в Хидензее беше някак си неприятно, защото Хауптман беше кралят на Хидензее. Той ни беше достатъчно увещавал да дойдем там. Но той беше до такава степен недвусмисленят крал, че на нас ни се отдаваше незначително внимание. Живеехме в „Къщата при морето“ — „неговата къща“, — ала трябваше да се храним заедно с другите гости в трапезарията и получавашме твърде скромна храна, докато на Хауптман донасяха в стаята чудесни ястия. Цялата тази работа ни се струваше малко досадна.

Веднъж той беше в Мюнхен и всички: Хауптман, зълва ми, госпожа Юлия Льор, която беше твърде префърцунена, и ние се връщашме вкъщи с нашата кола, твърде голяма кола. Хауптман беше малко дързък, защото, както обикновено, беше пил и когато зълва ми слезе от колата, той ѝ каза: „Довиждане, добра госпожо!“

Това много я засегна. Тя каза на брат си: „Мисля, че „добра госпожо“ се казва обикновено на чистачките, не намираш ли и ти, че е така?“

Тя държеше много на добри обноски по любовенски маниер. Моят мъж я с нарисувал в обрза на една от двете сестри Роле.

Когато Хауптман навърши седемдесет години, той празнува този си рожден ден цяла година от град на град. Един ден дойде ред и на Мюнхен. Най-напред имаше обяд в тесен кръг — Макс Халбе и жена му и ние взехме участие в обяда. Шампанското се лееше като река и Хауптман беше в разгара си. Случи се така, че насмалко щеше да пие „брудершафт“ с мъжа ми, защото той започна: „И тъй, господин Ман, аз мисля, ние двамата, ние сме все пак, ние сме все пак братя, и би могло, нали?“

Накратко: достатъчно!

Той не го каза докрай, но беше великолепен. Те не си заговориха на „ти“. Словата му тогава бяха все такива: „И тъй аз мисля, война, война? Отвратително! Но ще трябва да кажа война!“

Така потръгна чак до шест часа след обяд. След това се прибрахме с кола вкъщи, за да се проблемем. За вечерта беше определено тържествено представление на „Плъхвете“ в чест на Хауптман. Преди спектакъла Рихард Билингер, поет от селски произход, който беше написал пиеса под наслов „Нощ на духовете“, трябваше да произнесе слово. Билингер беше хвърлен по-късно в затвора от нацистите и ако някой искаше да му изпрати нещо, настояваше се да се посочи, че Билингер е в затвора заради противестествени полови сношения.

Билингер не можеше да започне речта си, завесата не можеше да се вдигне, всичко чакаше, защото този, който не идваше, беше Хауптман. Представлението трябваше да започне в осем часа, ала честваният все още не идваше и не идваше. Най-после той се появи със закъснение от половин час, но след това представлението на „Плъхвете“ мина много добре. Ние седяхме с него в ложата, а той беше пак натрапчив и мил. Той питаеше малка слабост към мен. По-късно нямаше никаква възможност да го видим. Обстоятелствата, характерни за епохата, различните схващания бяха против това. Ние емигрирахме, на мъжа ми беше невъзможно да не се дистанцира от нацистка Германия, Хауптман остана.

Веднъж случаят ги събра в Цюрих, но и от двете страни не бе почувствувана нужда да се срещнат. В горния етаж на един магазин — „Лондон Хауз“ — на Цюрихската „Банхофштрассе“ мъжът ми пробваше костюм. Продавачът дойде и попита: „Знаете ли кой е долу? Господин Хауптман. Желаете ли да го видите?“ Мъжът ми каза: „Ах, може би ще трябва да изчакаме все пак малко по-други времена.“

На това продавачът му отвърна: „Точно това каза и Хауптман.“

Въпреки това неговата смърт развълнува мъжа ми. Веднъж в Гапшайн жена му ни разказа случката, как русите завзели Агнетендорф, пошедали къщата и им позволили да си заминат. Беше смърт при тъжни обстоятелства и при все че обстоятелствата бяха така тъжни, всичко можеше да бъде и по-лошо.

Бруно Валтер беше един от най-добрите ни приятели. Той дойде в Мюнхен от Виена в 1913 година като заместник на Феликс Мотл и дълги години беше кралски баварски генерален музикален директор и художествен ръководител на Мюнхенската дворцова опера, докато напусна мястото поради националсоциалистическа и антисемитска реакция и започна своя скитнически

живот. Бяхме съседи в „Херцогпарк“. В този квартал живееха много приятелски семейства. С Бруно Валтер се запознахме по много смешен начин. Неговите деца, двете момичета, ходеха с Ерика и Клаус заедно в подготвително училище — Ебермайеровото частно училище. Тъй като то беше твърде надалеч от „Херцогпарк“, наредихме децата да бъдат придружавани от училището и довеждани въкън от нашата и тяхната гувернантка, които се сменяха. Валтерови бяха дошли наскоро и ние не познавахме лично Бруно Валтер, докато той един ден не позвъни по телефона у нас.

Аз казах: „Радвам се да се запозная с вас, господин Валтер. Какво има?“ „Да, бих искал да ви кажа следното: Никак не е редно, дето вашият Клаус, на път за училище, дърпал косите на моята Гретел. Днес е станало и не би трябвало да се случва. Удивен съм, че Клаус може да върши такива неща.“ Аз отвърнах: „Това го чувам за пръв път и ще взема най-решителни мерки. Ще предупредим Клаус и той сигурно няма да стори такова нещо втори път. Няма да се случи друг път, господин Валтер, съжалявам за станалото.“ Това беше нашата първа среща, след която ние бяхме през целия си живот много добри приятели. Той беше страстно привързан към децата си баща. Неговата дъщеря Гретел беше особено прелестно дете, Клаус впрочем също.

Бруно Валтер дирижираше така наречените концерти на Академията, които даваше придворният оркестър, същевременно и оперен оркестър. Той биваше откарван за концертите на Академията от кочияш в синя ливрея, с прислужник до него, в придворна карета, теглена от два коня. И тъй като ние живеехме съвсем наблизо и посещавахме концертите, обикновено той ни вземаше и така ни беше съдено да се возим за концертите на Академията в придворен екипаж.

Валтер беше твърде увлекателен, темпераментен, приятен човек. Той притежаваше нещо обезоръжаващо и в известен смисъл беше и наивен човек. Естествено той беше и интелигентен.

Музиката сякаш беше родена с него. Винаги ме е изненаждало и съм се питала как е възможно музиката да увлече някой човек толкова много и все повече и повече да го увлича. Когато разучаваше някоя творба, опера, симфония, концерт, той биваше погълнат изцяло от нея. Той се пренасяше в нея и въпросната пиеса се превръщаше в нещо изключително за него. Той я ценеше, обичаше я, удивляваше ѝ се и се въодушевяваше. А когато идеше при нас, свиреше на пианото с часове и пееше, като обясняваше действията или сочеше особените красоти: „Трябва да ви обърна още веднъж внимание върху този пасаж, преди да тръгнете!“ След това пасажът идеше и той запяваше. Често правеше това. Беше крайно освежаващо. Като млад човек изпитвал силно чувство към новото. В своите спомени „Тема и вариации“ той разказва как предизвикал недоволство в консерваторията в Берлин, защото се застъпвал твърде много за Вагнер. А по това време това не било позволено в консерваторията. По-късно се застъпвал с всички фибри за Густав Малер, когото той ужасно много уважаваше. С право.

Може би моят мъж е музицирал даже и по това време. Той свиреше на цигулка. Имаше много хубава цигулка и не свиреше никак лошо. Той нямаше само техника, а по-продължителното свирене не го удовлетворяваше. Противно му беше да дилетантства, тъй като нямаше време за упражнения. После преустанови свиренето. Понякога свиреше с Ернст Бертрам Бетовеновите сонати. След това Михаил получи цигулката.

Мъжът ми никога не е учил да свири на пиано, но той импровизираше по слух с най-голяма любов „Тристан“. Той обичаше музиката. И ако пожелаем да разделим людето на люде на окото и люде на ухото, той всъщност не беше човек на окото. И все пак естествено дотолкова, доколкото той беше в състояние да възприема цялостно всеки човек.

Извън литературата най-голям интерес проявяваше, без съмнение, към музиката, която е преминала във всички негови творби и тематично, и структурно. Към живописиста не проявяваше твърде жив интерес. Той забелязваше хубавата картина, посещавахе с охота някоя галерия, но живописиста идваше на трето място. Номер две беше скулптурата, номер едно — музиката. Винаги повтаряше, че ако би се родил втори път, с удоволствие би пожелал да стане диригент. Когато изявил такова желание и пред Бруно Валтер, последният му отвърнал: „Ах, и така си е съвсем добре.“ А в своята книга писал за поета Томас Ман: „Томас Ман и музиката! Не го ли владее повече, отколкото той сам подозира?“

Професурата на гастролни начала в Прайансът не беше завинаги. Тя беше продължена с още една година и след това срокът ѝ изтече в 1940 г. Лятото на 1940 година прекарахме в Кали-

форния и бяхме във възторг от тази страна и нейния климат. Калифорнийският пейзаж напомняше много на Израел. Той харесваше на мъжа ми. Скоро намерихме чудно хубав имот, който беше сравнително евтин и го закупихме. Някакъв филмов деец от Холивуд го беше придобил, но загубил охота към него и след това го преотстъпи евтино. С великолепен изглед към морето и към Каталина, той беше красиво разположен. В голямата му градина имаше палмови, портокалови и лимонови дървета. След това намерихме добър архитект, а за вътрешната уредба наехме сина на бивш богат берлински магнат на въглища, Хулдински. Този извънредно културен емигрант влачеше оскъден живот в Америка като архитект по вътрешна уредба. Дойде, попита ме дали не би могъл да се заеме с вътрешната уредба на нашата къща. Аз казах: „Да, мили Паул, аз имам пълно доверие във вас, но знаете ли тази работа никак не можем да си позволим.“

А той ми отговори: „Въобщие нищо няма да ви взема, само ще покрия разноските. Но след това, когато се заговори навсякъде из Холивуд, че аз съм наредил къщата на Томас Ман, то ще ме ползува извънредно много—би било много добра репутация.“

„Разбира се, че ще се заемете с работата.“ И той я свърши чудно хубаво. Къщата беше прелестна. Мъжът ми казваше, че това било най-красивата му работна стая и в нея се чувствуваше много добре. Климатът е особено приятен, защото не е твърде горещо, освен (много смешно) през месец октомври. Тогава понякога появяваше вятърът от пустинята, така горещ и сух, че листата на пишещата машина се навиваха сами на ролка. Беше тежка горещина. Ношите бяха свежи — по-хубаво от това не бихме могли и да искаме. До плажа се стигаше с кола за десет до дванайсет минути. Аз возех мъжа си всеки ден за разходка край океана и докато той се разхождаше, аз се къпех. Возех го дотам, а после го прибирах. При разходките никога не съм го придружавала — може би само веднъж. Той се разхождаше с удоволствие самичък — убедена съм, че през разходките е обмислял и стъкмявал туй, което е искал да напише на другия ден. Защото това беше времето, когато нищо не го смущаваше. Смятам, че не беше уместно да се разхождам заедно с него. Ала всеки ден се случваше да го спре някоя кола, когато той се разхождаше, и да го попита: „Можем ли да ви вземем?“ А тогава той казваше: „Не, по-добре не, бих искал мнението да се подвиза.“ И след това всички кучета обикновено се присъединяваха към него. Американците малко се разхождат — всеки случай така беше тогава.

И тъй, изградихме си тази къща в Палисадес естествено с ипотека — никога не сме били „богати“. Мъжът ми пътуваше много, за да изнася беседи. Имахме нужда от пари. Все нещо трябва да имаме. В началото Ерика ни придружаваше при тези пътувания за изнасяне на беседи заради „времето за въпроси“. Томас Ман не можеше да отговаря така сполучливо на английски. Ерика обаче можеше добре и той ѝ казваше какво би трябвало да отговори вместо него и на евентуалния въпрос. Тогава тя казваше: „My father says“⁴ но винаги го предаваше свободно. Спомням си, че веднъж бяхме в един колеж някъде наблизо до Ню-Йорк — на Лонг Исланд, а Ерика не беше с нас. „Ами сега, какво ще правим с question period“⁵?“ попитах аз. Намери се някаква учителка, емигрантка. „Аз говоря английски и немски“, каза тя, „и щом дъщеря ви я няма, ще свърша работата ѝ с голямо удоволствие.“

Аз казвам: „Е, добре, ние сме ви благодарни.“

И тъй, дойде „question period“, а тя се обръщаше все така: „Mr Mann says and I sink, he is quite right in this.“⁶

Никой не е питал за нейното мнение и някак си мъчително беше да се слушат подобни неща, и то на такъв незадоволителен английски език. Аз не знаех дали Тома е харесвал това „време за въпроси“. Това беше чисто американски обичай, но той свикна с този „question period“.

През януари 1944 г. станахме американски граждани. Изпитите за придобиване на подданство не бяха никак лесни. Трябваше доста да се готвим, да познаваме до известна степен не само конституцията и ресорите на правителството, но и да знаем нещо за администрацията и законодателството на отделните щати и градове, което беше значително по-трудно. Доколкото си спомням, всичко на всичко беше доста шекотливо, но двамата издържахме изпита. Аз бях учила по-добре от мъжа си, който умееше да извърти хитро и обиграно въпросите, които му се

⁴ „Баща ми казва . . .“ Бел. прев.

⁵ Време за въпроси. Бел. прев.

⁶ „Мистър Ман казва и аз мисля, че той е напълно прав в това.“ Бел. прев.

струваха някак си неясни и тъмни, и да се наговори добре пред изпитващата го дама. Той ѝ написа хубаво посвещение в нейния екземпляр от „Буденброкови“, който тя пъхна на съдията, а той поиска след това да има още един екземпляр. Така приятно протече приключението.

Макс Хоркхаймер и неговата жена ни бяха свидетели. А непосредствено след това отпразнувахме в един ресторант издържания изпит и процедура и Хоркхаймер разказваше, че като го попитали да каже по съвест и честно дали Томас Ман представлява един желан поданик, той отговорил: „Jou bet!“⁷ Цялата тази история, що се отнася до чехите, беше никак неприятна на мъжа ми. Той писа на Едуард Бенеш, когото уважаваше, дълго писмо и му обясни, че не бивало да схваща смяната на поданството като акт на неблагодарност. Трябвало да направим крачката, защото живеем в тази страна и ще живеем и по-нататък в нея, а сръкът, в който бихме могли да получим американско поданство, бил изтекъл. Бенеш му отвори мило.

В Калифорния беше се зеселила цяла колония немски бегълци-литератори, музиканти, хора от филма и театъра, повечето от които дойдоха след нас и с наша помощ. А където има добри съседи, където има добри приятели, там кръгът действа стимулиращо, там е животът, там е домът. Тук пристигнаха: Шьонберг, Айслер, Валтер и сигурно още две дузини и повече приятели. В емиграция всяка къща е отворена и в Калифорния ние поддържахме повече връзки с писатели, отколкото в Мюнхен. Преди всичко бяхме в добри приятелски връзки освен с Франкови и с Верфелови и много пъти сме били зедно с тях. Верфел, противно на повечето емигранти, печелеше много добре в Америка. С „Песен за Бернадет“ той пожъна веднага огромен успех. „Song of Bernadette“ стана Book of the Month Club, след това дойде филмът — той натрупа цял куп пари веднага, някак си другояче от нас през първите години. Франц Верфел беше болен, тежко болен от сърце. Аз отидох у Верфелови — той лежеше на легло — и му казах: „Представате си „Яков“ е станал сега Vox-of-the Month Club.

Той така се зарадва, че почервения целият. „Алма, Алма — викна той — ела. Трябва да го чуеш. Та не е ли великолепно?“

Винаги му беше неприятно, че печелеше толкова много в сравнение с останалите емигранти и когато Томас постигна този успех, своя първи голям американски успех, той се радваше като дете.

Алма Малер беше личност. Моят мъж държеше много за нея. Тя пиеше много прекалено сладки ликьори, а по природа беше доста зла. С удоволствие се занимаваше с клюки и успя да накара и Арнолд Шьонберг да похвърля във връзка с разказа за дванайсетте тона във „Фаустус“, че Томас Ман му бе откраднал теорията за атонална композиция. Томас Ман зае от Шьонберг, с когото бяха приятели, неговата книга „Учение за хармонията“ и я изучи, но за кражба и дума на можеше да става. Шьонберг не беше чел „Доктор Фаустус“, всичко беше почерпил от Алма. Той се сърди на мъжа ми и във второто издание на книгата имаше забележка, съгласно която Шьонберг, а не Адриан Леверкун е създателят на това учение за композиция. С това Шьонберг се помири. Шьонберг не беше особено привлекателен човек, но и жена му, Гертруд Шьонберг, не харесвах също. Но и на нея не ѝ беше много леко с нейния тираничен мъж. Понякога бивахме канени на гости от тях — те бяха наши съседи. Човек се чувствуваше тиранизиран при тях, тъй като Шьонберг не можеше да понася пушенето на тютюн и жена му трябваше да отказва на гостите пушенето, което беше неприятно за хора, които пушеха с удоволствие. Така беше с моята дъщеря Ерика, страстна пушачка. Тя не се чувствуваше добре, ако не изпушеше цигарата си след храна. Шьонбергови имаха две ужасно невъзпитани момчета. Винаги когато родителите им имаха гости, съществуваше опасност да дойдат по нощници и да кажат: „И ние искаме да получим нещичко.“ Единствената възможност да усмирят въобще двете момчета се състоеше в това да накарат двамата да легнат в родителските легла, а много красивата, по-възрастна тяхна сестра Нуриа, омъжила се по-късно за музиканта Ноно, да ги надзирава. У Шьонбергови всичко вървеше надолу с краката. Гертруд Шьонберг не беше помалко мъчна от мъжа си, който, както чувах по онова време, ѝ създаваше големи грижи. Той не беше много млад, не беше здрав, а в Америка не намери и най-незначителен отклик. Едно от неговите невъзпитани момчета беше най-добрият тенисист на колежа си и печелеше много

⁷ „Гарантирам“. Бел. прев.

награди, с което Шьонберг се гордееше. Ала един ден, като се разхождали той и жена му, по пътя им насреща идвала млада съпружеска двойка. Младата жена шепнела нещо на мъжа си и двамата измерили с поглед Шьонберг, разминавайки се с него. Шьонберг се спрял и се обърнал към младата двойка, която също се спряла и се вглеждала. Тогава той чул как младата жена казала на мъжа си: „Това е бащата на Шьонберг!“ Шьонберг беше болен от сърце и беше много суверен. Той се ужасяваше например от всяко 13-о число на месеца и вярваше твърдо, че ще умре на някой 13-и. В края на краищата той беше вече на 76 години. На всяко 13-о число от месеца той ставаше неспокоен и вечерта Гертруд Шьонберг трябваше да седи до него и да го държи за ръката. А на другата страна на стаята се намираще часовникът и той се взираше в часовника и наблюдаваше как отминава тринадесетият ден от месеца. На 13 юли — смятаме че беше 1951 година — било пак така. Тя седяла пак там и часовникът чукал. Най-после настанало полунощ. Шьонберг станал от мястото си, изкачил се по стълбите, за да си легне да спи, а Гертруд отишла, както винаги в кухнята, за да му направи приспивателното. Той изпивал всяка вечер по една чаша боврил. Когато занесла чашата в неговата стая, той лежал безжизнен. Гертруд се изплашила до смърт и погледнала към часовника. И била фиксирана, както и той, от часовника. Тогава тя видяла, че още не е полунощ; часовникът в стаята долу го бил изпреварил с няколко минути. И някой ми беше казал, че Гертруд Шьонберг оттогава насам се измъчвала от мисълта, че може би той се е изплашил само от часовника и че може би нямало да умре в този миг, ако часовникът му бе показвал, че още не е минало полунощ.

Не бих могла да кажа къде се запознахме с Ханс Айслер. Не вярвам да е било у Шьонбергови. Във всеки случай често го виждахме; той идваше често у нас и ние при него. Той забавляваше много мъжа ми, особено със своите критически бележки по отношение на Вагнер. Винаги казваше: „И тъй, вижте например този пасаж, та това — казвам го винаги — е стар мошеник!“ Разговорите им бяха действително приятни поради крайно различните им схващания. Айслер беше постоянно във възбудено състояние, за да противоречи, и презираше много от ефектите на Вагнер. И за Пфиднер са говорили, за неговата „Палестрина“ — една творба, която мъжът ми харесваше и даже я чувствуваше като малко сродна по душа. Айслер я обявяваше направо за една от най-старите вехтории. Мъжът ми го слушаше с удоволствие. Той беше образован, целият обладан от *Esprit* и действително твърде забавен.

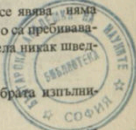
Чарли Чаплин виждахме също често. Средахме го при Фиртелови, но и при Айслер. Моят мъж беше най-благодарната публика, която може да се измисли. Той преставаше да се забавлява сред общество, щом някой започваше да разказва истории. Той не отдаваше голяма стойност на задълбочаващи и на високо ниво разговори. Той можеше да слуша Чаплин безкрайно. А Чаплин разказваше увлекателно спомени из своята младост, за своето първо излизане на сцената, за своите неуспехи, много смешно, много живо и много шеговито. При това той не театралничеше, а беше забавен разказвач. Мъжът ми се смееше до сълзи и трябваше да си бърше непрекъснато очите. По-късно посетих Чаплин още веднъж във Вевей. Там той притежаваше хубаво имение. Мъжът ми не беше вече между живите.

Между мъжа ми и Берт Брехт не съществуваше симпатия. Някак си не си подходяха. В Калифорния сме го срещали случайно. В Германия Томас Ман никак не го е познавал. Спомням си, че в Мюнхен Терезе Гизе⁸ му беше донесла една пиеса от Брехт. Гизе беше приятелка и на двамата. Мъжът ми, след като прочете пиесата й, върна и й каза: „Я виж ти, плашилото и на двамата. Мъжът ми, след като прочете пиесата й, върна и й каза: „Я виж ти, плашилото имало талант!“ Гизе предала на Брехт тези резки похвални слова, а той, поласкан, й казал зложелателно: „Собствено винаги съм намирал неговите кратки истории за много добри.“ Доколкото ми е известно, Брехт никога не е чел роман от Томас Ман.

По повод на „Майка Кураж“ някой ме попита: „Знаете ли защо в пиесата се явява няма жена?“

Аз казах: „Не, не зная.“ Има наистина нещо изненадващо в пиеса да се явява няма жена. Тогава той ми каза: „Тази роля Брехт е написал за жена си, защото, когато си пребивавал в Швеция, те не са били от дълго време там, за да научат езика. Вайгел не знаела никак шведски език. Затова той измислил за нея ролята на няма жена.“

⁸ Видна артистка от Мюнхенския „Шаушпилхаус“ преди Хитлер. Най-добрата изпълнителка на Майка Кураж според самия Брехт. — Бел. прев.

Защитната реч на Брехт пред Committee of the — American activities⁹, по-късно наречена комисията на Маккарти, беше предавана по радиото и аз я чух. Брехт беше хитър. Той се представи за глупав и другите оглушиха. Цялата тази история с loyalty checks¹⁰ беше най-голямото безобразие, но днес е почти също така лошо. Ние преживяхме цялото така наречено време на Маккарти и мъжът ми беше нападан непрекъснато като комунист, какъвто той през живота си не е бил.

Хайнрих Ман беше много нещастен в Америка. И той, и неговата жена получиха разрешение за пребиваване чрез симулативен договор, сключен с холивудски фирми, ала Хайнрих беше свършено непознат в Америка. Освен „Хенри четвърти“ нищо друго от него не беше преведено и никой нищо не знаеше за него, освен няколкото емигранти. Първият том на „Хенри четвърти“, издаден от Л. Б. Фишер, имаше решителен успех, след това вторият том — много по-малък. Беше твърде несправедливо и моят мъж страдаше много от тази несправедливост. Хайнрих живееше в бедност, ние го подпомагахме, доколкото можехме. Той живееше в отшелническа самота. Наистина той получи в началото чрез Максим Литвинов, съветски посланик в САЩ, финансова подкрепа, но тя не стигаше и след това спря. Литвинов му предаде хонорарите за неговите публикации в Русия, недостатъчни за неговия начин на живот, и ние се притичвахме на помощ.

Легенда е, че Томас Ман, след операцията на белите му дробове, бил получил по същия начин, значи чрез Литвинов, ампули и медикаменти за оздравяването си. Такова нещо не е имало, не беше и необходимо, защото моят мъж повнесе изненадващо добре операцията. Тогава той беше тъкмо на 70 години и в болницата казаха, че за първи път извършвали такава тежка операция на белите дробове на мъж на такава възраст. Едновременно направиха такава белодробна операция на мъж на 35 години и моят мъж се възстанови по-бързо от този толкова млад пациент. Томас Ман вярваше, че ще умре на 70-годишна възраст като майка си и това го беше написал, поради което бе и интервюиран. Но аз мисля да го е вярвал съвсем сериозно. Всъщност той не беше суеверен. Беше привързан към числото 7, беше привързан и към майка си, но да е бил сериозно убеден, че ще умре на 70-годишна възраст, аз се съмнявам. Казваше, че това все пак опасно за живота заболяване представлявало заместител на смъртта. Казваше по-натък, че не би могъл да се възстанови така бързо, ако не е имал такова голямо желание час по-скоро да се върне към работата си. Той пишеше „Доктор Фаустус“ и искаше на всяка цена да завърши книгата. Когато беше установена болестта, аз се намирах в много лошо положение. Никой нямаше тук, децата бяха на война, аз носех цялата отговорност. Заобиколена от всички страни със съвети, аз трябваше да викам този или онзи лекар, трябваше да сторя това или онова. Наредих да дойде един специалист, някой си доктор Розентал. Той прегледа мъжа ми и като го запиташ: „И тъй какво ви е впечатлението?“, той каза: „Работата е лоша, тумор, рак — and are going upstairs and tell the patient to be patient.“¹¹ Казвам: „We are not going upstairs and we are not going to tell him.“¹² Аз обясних по-късно на Томи: „Д-р Розентал те прегледа съвсем обстойно и очевидно ти имаш абсцес в белия дроб, който трябвало да се отстрани колкото е възможно по-бързо и трябвало да отидем при някой първокласен хирург, специалист по белите дробове.“

Аз се осведомих, говорих по телефона с Мартин Гумберт, който освен дето беше прототип на Май Сахмe от последния том на „Йосиф“, беше и много добър лекар. Той ми препоръча д-р Адамс от Чикаго като абсолютно първокласен. Раз, два, три, заведохме с кола мъжа ми в Чикаго и трябваше да почакаме известно време, докато правеха анализ на предварителните изследвания. Направиха още една бронхоскопия, при която туморът беше потвърден. Операцията беше напълно сполучлива. Моят мъж знаеше поначало за какво става дума и какво беше заложено на карта, но не искаше никак да го повярва. Хайнрих, като чул, че Томи ще трябва да бъде опериран, беше не на себе си, загрижен. Той ми каза, че искал да замине за Чикаго. С мъка предотвратих това намерение, защото знаех, че мъжът ми ще бъде извънредно обез-

⁹ Комитет на американските активисти. Бел. прев.

¹⁰ Проверка на лоялността. Бел. прев.

¹¹ „И ние сега ще се качим горе и ще кажем на пациента да бъде търпелив.“ Бел. прев.

¹² „Ние няма да се качим горе и няма да му го кажем.“ Бел. прев.

докоси. От страна на Хайнрих това беше много мило, но можаш да му кажа само: „Моля ви не правете това.“ Тогава той му изпрати телеграма в болницата, която не показвах на мъжа си, защото от нея лъхаше такава дълбока загриженост, от която моят мъж би помислил, че животът му се намира сред най-голяма опасност. Но Хайнрих се беше привързал към по-младия си брат в една изненадваща и растяща степен. Неговата привързаност и скромността му растеше с течение на годините. Не беше никакво кокетство, когато веднъж при някакъв разговор той ми каза: „И тъй, от нас двамата Томи е по-големият, това е сигурно и върху това съм свършено наясно.“ Той действително го чувствуваше и едва ли не обожаваше брат си. На Ерика казаше: „Твоят баща и аз сега се разбираме много добре в политическо отношение, само че твоят баща е малко по-радикален.“ Когато Хайнрих загуби жена си, той живя известно време при нас и аз се грижех за него, безпомощен, какъвто си беше през всички останали години. Нешата с Нели не бяха хубави. Когато беше жива, всеки миг ми викаха по телефона — била намерена в калта. Тя управляваше кола, което беше научила в Калифорния, и често пъти беше намирана пияна на кормилото. В пияно състояние на кормилото — та това е строго наказуемо, нали? На два пъти я отвеждаха в санаториум за нервно болни. Често пъти беше правила опити да се самоубие, докато при петия път най-сетне сложи край на живота си със свръхдоза от пришивателни средства. Хайнрих беше много страдал от тези нейни депресии, а след това и от загубата ѝ. Смъртта на неговата жена го направи още по-самотен. Обади се у нас по телефона и когато го запитах: „И тъй, Хайнрих, как сте?“, той каза: „Не сме добре. Нели току-що почина.“ Такъв беше той — един твърде странен човек. Той беше и много сустен. Нели и той обитаваха по мое мнение лошо, старомодно, неприветливо жилище, наблизо до град Лос Анжелос, доста отдалечено от нас. Когато Хайнрих идваше у нас, аз го докарвах с колата и го връщах с нея. След като Нели почина, хазайнът го предупреди да напусне жилището. Известно време договорите за нас бяха замразени, но след това закрилата, учредена в полза на наемателя, беше премахната. Хайнрих беше привързан много към жилището, защото беше свързано със спомени за Нели и не искаше в никакъв случай да го напусне. Той съчини едно писмо, което трябваше да бъде преведено на английски език и в това съчинение се казваше: „Мистер Ман няма да предаде жилището, защото той не иска и защото той не трябва да го напусне.“

Той трябваше обаче. Намерих му в Санта Моника едно много удобно жилище, недалеч от нас, което естествено за мен, а и за него беше по-добро. Всъщност то беше такова, от каквото се нуждаеше. Къщата имаше голямо жилищно помещение с въгъл за трапеза, баня, кухня и две спални стаи, едната за него, а другата за икономката, която едновременно беше и школувана болногледачка. Тя беше емигрантка и се грижеше за него така добре, както никоя друга от неговите страни жени не го е гледала.

Случай с това жилище по мое мнение беше щастлив и аз му казах: „Хайнрих, сега действително намерих за вас нещо хубаво. Вярвам, че ще ви хареса. Днес след обяд ще отидем с колата и ще го разгледаме.“

Показах му всичко: „Вижте хубавата жилищна стая. Там е мястото за вашите регали, тук пък можете да поставите вашите шкафови с книги. Тук пък е вашата спална стая и тази на помощницата ви.“ Той каза: „Да, но къде ще се храним?“ Аз казах: „Господи, Хайнрих, аз мисля, че там, в въгъла на хола? Нали?“

Ако се поставят крълата маса и столовете в трапезарията, нали? Аз мисля, че няма да дават големи динета въобще. А отвъд е кухнята с отвор, през който ще се подават ястията.“

Но къде ще се храним? Той си имаше своите претенции и ги предявяваше с една странна смесница от формалност и комичност. След това прие милостиво жилището, наредих всичко в него и после той влезе там.

Колкото повече застаряваше, толкова повече се привързваше към Любек и отново четеше „Буденброкови“, и на пределна възраст говореше все повече и повече на любекски диалект.

Един ден някакъв стар познат от Любек, с когото той не беше приятел, му писал. Този познат обичал да рисува с маслени бои. Той беше адвокат и вече възрастен господин. Той писал на Хайнрих дали не би могъл да му достави маслени бои. Хайнрих се обади веднага по телефона: „Катя, този господин има крайна нужда от маслени бои, погрижете се да ги намерите веднага и ги изпратете.“ Казвам: „Хайнрих, но сега остават само осем дена до Коледа. Имам да свърши

вам ужасно много работа. Всички деца ще дойдат, ще трябва да ходя на пазар и да свърша толкова много работа. Не би ли могло да го сторим непосредствено след празниците?"

Той каза: „Ех, Катя, вие сте толкова добросъвестна, за да не сторите това. Защо пък не веднага?"

След това аз го и сторих „веднага“.

Той прие назначението си за председател на Академията в Източен Берлин. Беше хубаво, дето го повикаха, но едновременно аз виждах с голяма загриженост, че здравето на Хайнрих беше разклатено и си мислех, че ще го поставят на показ, че ще трябва да държи речи. А той не беше човек за такива неща. Писах до Академията, когато дойде там, да бъде много щаден. Той не е човек, който ще се явява на събрания, за да държи речи. Нужни са големи грижи и събразителност. Той не може да доживее назначението си и така може би беше съвсем добре. макар, че един залез на живота сред достойнство и почести би бил повече от желан след едно неблагоприятно десетилетие в Америка, която не си взе бележка за него. Той умря твърде блажено. Сутринта болногледачката ми позвъни: „Ах, господин Ман още не се е събудил. Сърцето му тупти, но той изглежда безжизнен, не се събужда.“ Казах веднага: „Това не вешае нищо добро. По-добре е да извикате лекар. Лекарят диагностицира веднага, че се касае за кръвоизлив в мозъка. Хайнрих е прекарал последната си вечер пред радиото и слушал музика. Той обичаше италианска музика и нашият тамошен преподавател предаваше нея вечер концерт от Пучини. Пучини, когото Хайнрих обичаше най-много от всичко. Слушал е музика, легнал си е ободрен и радостен и е заспал, за да не се събуди никога вече. Той беше на 78 години и смъртта го завари пред неговия рожден ден — 27 март. Рожденият ден на Голо се пада на същата дата и той казал на племенника си: „Нали на 27 март ще се празнува? Гледай да дойдеш.“

Тогава Голо беше професор в Клермон, в един колеж, отдалечен на много авточасове от нас. Но Хайнрих настоявал: „Трябва да дойдеш, Голо!"

До този двоен рожден ден обаче не се стигна.

Адорнови живееха по това време също в Калифорния. Адорно, по-точно Визенгрунд-Адорно, даваше на мъжа ми съвети по музика при написването на „Доктор Фаустус“. Моят мъж се разбираше много добре с него и му изказа в „Произходът на доктор Фаустус“ голяма благодарност за неговите съвети, помощ и подкрепа. Бруно Валтер не му е давал съвети, а с Шьонберг всъщност не се е съветвал, при все че мъжът ми в разговори, когато той идеше у нас или ние бяхме у тях, е изкопчвал по нещичко. И вярвам, че Шьонберг водеше тези разговори с удоволствие, но истинският съветник на мъжа ми беше Визенгрунд-Адорно.

Мъжът ми прочел на Бруно Валтер книгата на части и Валтер бил докачен от мисълта, че музиката била нещо така тайнствено, опасно демонично, едва ли не в съюз с дявола. Такова нещо той не искаше и да знае. Как така музиката? Как може музиката, нещо така възвишено, музиката, която привлича към себе си децата, да поставя някого в опасност? Това той никак не искал да прозре. Съветите на Визенгрунд-Адорно бяха от музикално-техническо естество, а там той беше много посветен. Смятам, че те двамата едва ли са спорели, всичко вървеше много гладко и мъжът ми едва ли му е противоречел. Разговаряли са, мъжът ми го е питал, но Адорно нищо не му е продиктувал.

Тъй като Адриан Леверкюн е модерен музикант, не може да съществува съмнение, че Адорно е могъл да посъветва моя мъж във връзка с по-късните композиции на неговия герой, като „*Aprosa lipsis am figuris*“, както и относно Кречмаровото гълкуване на Беговеновата соната за пиано опус 111. Ала изложението е от край до край на моя мъж. Адорно му е обърнал внимание върху някои неща, обяснил ги е на Томас Ман и му е назвал специалните понятия. Голямо заблуждение е, когато след това Адорно смяташе, че книгата в съществената си част била написана от него, тъй като музиката играела доста голяма роля в нея. Понякога той беше като популярист от претенции и блазираност. Беше много смешно и съществуват няколко анекдота за „неговия“ „Фаустус“. Имахме една обща приятелка — Ева Херман. Тя правеше отлични карикатури и притежаваше много вкус. Херман си построил прелестна неголяма къща и затова ни канеше на трепеза винаги поред. Тя имаше голямо жилищно помещение, но място за вечеря при нея не намираха повече от шест души. И така тя канеше още шест до осем души за след вечеря на кафе и ликьор. Адорнови бяха преди четиринадесет дни на вечеря и ето че ние и още

една съпругеска двойка дойдохме наред. Не знаей кои бяха тези хора. Случи се беда, електрическата печка отказа да работи поради късо съединение и вечерята се забави с четиридесет минути. Поради това гостите, поканени на аперитив, бяха дошли рано — бяха пристигнали още в 8 часа и три четвърти. А първи бяха дошли Адорнови. Нашата приятелка изтича веднага в жилищното помещение и каза: „Случи се малка неприятност, вечерята се забави поради тази и тази причина с четиридесет минути, съжалявам ужасно много. Ние ще поседим по-кратко време на трапезата, но ако бихте пожелали междувременно да хвърлим поглед в новите списания, най-новото издание на „New Yorker“ е тук, може би ви интересува, разгледайте го малко.“ Тогава Визенгрунд-Адорно каза: „Туй, дето ме оставяте да чакам тук, е такава обидна среща с Томас Ман. Наистина не съм в състояние да го приема. Непонятно ми е.“

Странно схващане беше това отъждествяване с Томас Ман. Един следобяд моят мъж си беше полегнал след трапезата, както винаги правеше. Аз седях в стаята и се занимавах с нещо. Стаята имаше врата, която водеше към градината. Тя беше отворена. Изведнъж виждам как Визенгрунд-Адорно иде през градината. Той беше облякъл изцяло тъмен костюм. Той влиза и аз казвам: „Но, господин докторе, така тържествено, и то през градината.“ Той направи съвсем сериозна и официална физиономия и каза: „Да, много неприятна работа е“ и ме попита дали може да поговори с мъжа ми. Аз казвам: „Не, та вие знаете, че той спи по това време, но ако бихте пожелали да го почакате половин час.“

Той седна, поведомеко разговор и изведнъж започна да разправя за своята голяма грижа: Мъжът ми в своя „Произход на доктор Фаустус“ не бил споменал Хоркхаймер. Аз му казвам: „Но как така? Господин Хоркхаймер е наш любезен приятел, но с „Произходът на доктор Фаустус“ той няма ни най-малко общо, а че вие сте помагали на моя мъж, това е известно надлъж и напречно.“ Визенгрунд-Адорно каза: „Не, не това е невъзможно. Хоркхаймер ще бъде дълбоко засегнат.“ Аз отвърнах: „Да, и какво да направим?“ А той: „Виждам само една възможност, мъжът ви най-малко да рецензира една нова книга, например в „New York Times.“ И по този начин работата беше уредена: книгата беше от Хоркхаймер и Адорно, тяхната „Диалектика на просвещението“. Тя беше изпратена на мъжа ми и когато Голо дойде, той му каза: „От тази работа не разбирам нищо. Не можеш ли ти да напишеш рецензията?“ Голо я написа, „Ню Йорк Таймс“ я напечата под името Томас Ман.

След като се бяхме завърнали и заживели отново в Швейцария, един ден дойдоха — трябва да е било 1952 или 1953 година — студенти от Франкфурт, от тамошния социологически институт, където Адорно преподаваше, интервюираха моя мъж и го разпитаха за Адорно. Мъжът ми каза: „Да, да, Адорно ми помагаше много в музикалните работи.“ Тогава аз казах: „Разбира се, но това не е основание да смята или трябва да смята, че той е написал книгата.“ Студентите докладвали на Адорно и естествено аз му станах много неприятна. Но аз смятам, че фактите имат предимство пред суетата, нали?

Начинът, по който работеше Томас Ман, беше феноменален. Когато пишеше някоя книга, той се задълбочаваше така нечувано много в нейния евентуален предмет и проучаваше много, и все още, и още непрекъснато, докато се занимаваше с нея. Той си набавяше всичко, което имаше познавателна стойност, набавяше си маса материал. Но шом книгата беше готова, той забравяше всичко.

По времето на „Доктор Фаустус“ той беше наред с другото голям теоретик на музиката, по време на „Йосиф“ — голям египтолог, ориенталист и теолог, медик за нуждите на „Вълшебната планина“. Но забележително и странно — той бързо забравяше всичките си помощни средства, както и придобити познания.

В архива „Томас Ман“ в Цюрих се намират всички книги, които е използвал за „Йосиф“. Той се занимаваше твърде живо с ориенталски работи, след това ги усвояваше и всичко преработваше в книгата и тогава, шом беше в състояние да напише *finis operis*, ориенталистиката не го интересуваше повече. Така беше с всичките му работи. Качества на учен той не притежаваше. Той вземаше това, от което се нуждаеше, и повече не искаше. Той казваше шеговито, че не знаел нищо повече от това, което имало в неговите творби и затова не бивало да го разпитват и изпитват.

Само както се каза, към музиката проявяваше винаги интерес. Тя беше изключението. Тая наклонност не угасна никога у него.

Синът ми Михаел има две момчета. Едното от тях, малкият Фридо, е моделът за Непомук Шнайдевайн във „Фаустус“. Моят мъж обичаше много тоя внук. Когато писа на Бруно Валтер за плана си да предостави на малкия Фридолин да играе роля в книгата, Валтер му отговори, че това било хубава идея и че той си представял тази глава като някое „алегро модерато“.

Старите и състарените лица след толкова дълго време, след войната. Невинаги беше възрадащо. Ние познавахме Вили Фуртвенглер. Бащата на Фуртвенглер, когато бях дете, беше много известен археолог, който преподаваше в Мюнхенския университет. Моите родители познаваха семейството, както беше обичайно сред професорите. Вили Фуртвенглер беше четири години по-млад от моя брат близък и от мен. Майка му го държеше вкъщи като момче „чудо“. Той изглежда и не порасна, защото си остана дете „чудо“. . . след това стана възрастен. Срещали сме се случайно в Мюнхен и на Тегернзее, където те имаха имение. Вили Фуртвенглер остана в Германия, в Берлин, докато ние напуснахме страната през 1933 година. Като се завърнахме през 1952 г., той писа на мъжа ми писмо — хубаво би било, ако се видят сега. Моят мъж му отговори, че желанието му прави чест, радва го до известна степен, но между тях лежала твърде голяма, прекалено голяма пропаст и той смятал, че тази среща няма да бъде от полза и може би трябвало да се откаже от това намерение. Това докачило Фуртвенглер до безумие и при някакъв случай той се изразил, както следва: „Аз не съм Томас Ман, за да сменям при всеки случай националността си така, както се сменя риза.“ А след това то беше и напечатано. Никой не е мислил, че Томас Ман ще достигне осемдесетгодишна възраст и никой не е и помислил, че преди всичко той ще бъде до осемдесетгодишния си рожден ден така работоспособен. Той беше нервен, чувствителен, изпадаше лесно в депресии, но това се случва с мнозина от хората на изкуството. Здравото му не беше никога много стабилно, винаги все си имаше по някоя болка; най-тежкото заболяване беше рак в белия дроб, но той се възстанови много бързо и девет години след това почина от артериосклероза. Отначало лекарите диагностицираха тромбоза, но това възпаление на вените в крака беше само секундарно явление.

Годината, в която се чествуваше Шилер, съпадна с неговата осемдесетгодишнина. Той написа речта „Опит върху Шилер“, която следваше да изнесе в Щутгарт при тържеството. Той работи толкова много над тая реч, че тя беше все повече и повече удължавана, докато най-сетне достигна 120 машинописни листа, а бяха предвидени само 20 листа.

Когато Томас Ман подготвяше някоя беседа, тя винаги беше прекалено дълга. Задача на Ерика тогава беше да предприеме необходимите задрасквания и съкращения. В това тя беше майсторка. Тя трябваше да съкрати речта за Шилер до една шеста.

Тържеството в Щутгарт беше внушително. Публиката беше видимо развълнувана. Беше голямо напрежение. А след това поехме за Любек, където останахме цяла седмица и Томас Ман бе провъзгласен за почетен гражданин на града Любек. В един от дните той чете в градския театър от свои творби в продължение на час и половина. Даже и при така запълненото и богато на програми посещение в Любек той не искаше да изпусне спектакъл в градския театър. През целия си живот той ходеше на театър с удоволствие, за да гледа немска пиеса. Тя му липсваше в Америка. Една пиеса, „Фиоренца“, бил написал на младини и Макс Райнхардт, когото познавахме добре от Берлин, а по-късно и от Америка, му казваше винаги в Берлин: „Господин Ман, достатъчно е да напишете само някакъв диалог и аз ще го поставя веднага, такъв, какъвто и да бъде!“ Но той никога не се реши. Съвсем накрая поиска да напише една пиеса „Сватбата на Лютер“, но той беше събрал само материала и не беше написал нито ред до своята смърт. Неговата област беше романът, прозата. Той притежаваше наистина чувство, че е последният голям немски разказвач. Беше наясно, че буржоазната епоха е отминала и че би трябвало да дойде и ще дойде нещо друго. Но той принадлежеше на тази епоха, макар и да беше склонен да пародира нейните слабости.

За въздействието на своето творчество не беше съвсем сигурен. Винаги е казвал: „Това не може никой да предвиди.“ Но ето сега—петнадесет години от смъртта му — и творчеството му е още живо. Той постоянно е говорил с изключително благоразположение за неща, които вероятно ще настъпят, които не можеха да се видят в подробности. Собствено той е говорил, без каквато и да е болка от раздялата с буржоазната епоха. Сигурно е имало неща, за загубата на които би съжалявал, ако бе я преживял. Лично той се разглеждаше като последен от една велика епоха.

Превел от немски: Борислав Филипов

НАРОДНИЯТ БУДИТЕЛ СТЕФАН ЗАХАРИЕВ

ИВАН СЕСТРИМСКИ

Той е един от най-големите и заслужилите възрожденски дейци на Пазарджик и Пазарджишко, който заявява, изгарян от любовородно въодушевление, от най-чист патриотизъм, че иска, макар и „в преминала возраст“, „да послужи и аз народу си с нещичко“. Но значението му като народен будител, книжовник, географ и историк далече надхвърля пределите на родния му град и на Пазарджишкия край. С не по-малка ревност Стефан Захариев работи за народността пробуждане и за просветата и на други райони, сътрудничи на няколко периодични издания, пише и превежда книги, между които на първо място стои неговото известно „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“, което и български, и чужди учени приемат за най-значителното краеведско проучване у нас до Освобождението. Този труд го представя „като завършен историк“, който се отнася критически към събрания до него документален материал и който, както се изразява Хр. Вакарелски, „съпоставя фактите, вглежда се задълбочено в документите и твърденията и в зависимост от нивото на тогавашната наука приема или отхвърля твърдения и изводи, спори енергично, изобличава в преднамерено извъртване на истини, документално опровергава“¹.

Стефан Захариев е рожба и създание на една историческа епоха, когато фанариотите и Цариградската гръцка патриаршия са принудени да минат от настъпление в отбрана, а скоро и в пълно отстъпление поради непрестанно засилващата се борба на българите за извоюване на църковна и национална независимост. Съдбата на Стефан Захариев до голяма степен напомня за съдбата на Васил Априлов и на редица други наши възрожденци, минали през елинофилството и гръцката култура, за да станат по-сетне пламенни ратници на българщината, създатели и ревнители на българската просвета и култура.

Родът на Стефан Захариев е между най-знатните родове в с. Сестримо, Пазарджишко, участвувал в ръководенето на селото и в отбраната му срещу кърджалийските нашествия. След едно от тези поредни опустошения на кърджалийските орди Георги Секулов, дядо на Стефан Захариев, се видял принуден да напусне изгореното село и да се установи в Пазарджик. Но и в града предприемчивите и трудолюбиви синове на Георги Секулов бързо се замогнали и издигнали. Стефан Захариев е роден около 1810 година в семейството на Захарие Г. Секулов, състоятелен кожухар, „сполучил да стане кюркчибашия на Гаванозоглу с привилегия да носи зелен биний“². По това време българските училища са голяма рядкост, а и те се намират още в килийния стадий на своето развитие. По тази причина пазарджишкият кюркчибашия изпраща сина си в Пловдив, за да изучи гръцки език. След като се връща в Пазарджик, Стефан Захариев се посвещава на търговска дейност, отначало при баща си, а по-късно, вече напълно самостоятелен, започва да търгува с „железарство, дървен материал и с пашкули“.

¹ Хр. Вакарелски. Научна дейност на Ст. Захариев и неговото „Описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Юбилеен лист, ноември 1965 г. Издават Организационен комитет и Окръжен народен музей — Пазарджик.

² Животът на Стефана Захариева от гр. Т.-Пазарджик. — Училищен преглед, г. V, 1900, 658—668. Под биографията е поставен инициалът Х. Авторът ѝ е Христо Захариев, син на възрожденца, дългогодишен учител в различни краища на българските земи.

Ала търговската му работа е свързана с чести пътувания и те до голяма степен разширяват интелектуалния му хоризонт, неусетно дори го карат да прави сравнения с живота в други райони на страната и в чужбина, да възприема критично действителността в Турско. Търговската професия обаче не му се удава и той се вижда принуден да потърси другаде препитанието си. Така по неволя става държавен служител — правителствен ковчезник (сандък емини) в родния си град. На тази длъжност го сполетява нещастие, което е могло да го доведе до безилка. Местният управител Махмуд бей Гаванозоглу, присвоил си неограничени права върху имота и живота на българите, започнал да строи голям сарай, обграден с двойни крепостни стени. Махмуд бей взел от ковчезника голяма сума, но се опитал да унищожи документите за тази сума. Съобразителният Стефан Захариев успял да предотврати това престъпление на жестокия управник и знаейки какво го очаква, веднага заминал за Цариград, където със съдействието на гръцката патриаршия успял да се оправдае след едногодишна съдебна давия. И ако правителството наказва пазарджишкия управник, то върши това не толкова заради опита му да задигне държавни пари, а защото е решило, че със строежа на този дворец-крепост Гаванозоглу си е поставил някакви антисултански замисли и кроежи.

Цариградската гръцка патриаршия още веднъж се застъпва за Стефан Захариев, останал без работа и без средства след едногодишните усилия да се оправдае, като го назначава за заместник на плодивския гръцки владика в Пазарджик. Новата длъжност също така му позволява да пътува предимно в границите на Татар-Пазарджишката кааза. През този период именно той започва да събира, сега вече системно и с увлечение, материали и данни от най-различно естество — археологически, исторически, географски, статистически, стопански, фолклорни, демографски и книжовни паметници. Това събирателство не е плод само на колекционерска страст. Сега то е свързано с определена предпоставена патриотична цел — да проучи бита и миналото на българите от този край, с които го свързва общ родов произход. Така изучаването на хората и живота по горното течение на Марица оказва голямо въздействие за пробуждане на българското съзнание у Стефан Захариев, за засилване на обичта му към неговия български народ, най-обезправения и експлоатирания народ в пределите на Османската империя. Не по-малко влияние върху народиостното и нравственото преустройство оказва и общото раздвижване на българите в града, създаването на български училища, борбата за замяна на гръцкия език в черквите с българо-славянски език и т. н. „За него е било невъзможно да стане отведнъж пионер на народното съзнание, а гледал преди всичко да се подготви за тази дейност. Така той постепенно добре изучава писмения български език, самообразова се, след което пламва у него идеята за народно възраждане и през периода на църковната борба го виждаме като прав книголюбец и родолюбец в Пазарджик.“³ През първата половина на петдесетте години на миналия век Стефан Захариев все по-определено и открито участва в борбата на българите и от приятел на гърцизма, на гръцкия език и култура става техен гонител. И още при първите му антифанариотски прояви го уволняват и той отново трябва да търси другаде препитанието си.

Лишен от редовен доход, Стефан Захариев преживява период на тежък недоимък и бедност, когато не само не може да плаща дълговете си, но няма средства да задоволява дори най-елементарните нужди на семейството си. За бедственото му положение можем да съдим по едно негово писмо от пролетта на 1860 година до д-р Ст. Чомаков: „Не зная вече що да права, срам ме е да ходя по света и с молбите си утиячих всичките приятели, както и вас, но като приятел и човек благосъвестен пак ида да ви помола, ако не делом, а то словом да ми помогнете да проговорите на господин Георгаки да ма не лишава от домът ми в такъв светли ден, гдето чловецити нарочито тръгват от далечни места да си дойдат у домът да празнуват Великден, а аз да остана в чужда къща без една парича с голи деца — непременно да плачат, когато всичките ся радват. . .“⁴ Един такъв остър пристъп на безпаричие и немотия няма да продължи

³ Ст. Захариев. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза с една карта и таблица на различни стари паметници. Фототипно издание с коментар. 1973. Научен коментар и редакция — проф. Ив. Батаклиев, Ал. Арнаудов. Няколко думи за книгата и изданието, с. XI.

⁴ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед, 1923. С., с. 357.

дълго време, но и по-нататък Стефан Захариев няма да благоденствува безгрижно, защото та-къв е халът на повечето родолюбци по онова време, които са се впрегнали да разорават народ-ната нива и да воюват за едно по-щастливо бъдеще на своя поробен народ.

Стефан Захариев отдава всички сили и средства, с които разполага, за да подпомага дей-щите, ратуващи за църковна независимост, за създаване на добре устроени училища и други народни дружества и организации. Той се нарежда между ония патриоти в Пазарджик, които не жалят нищо, дори и живота си, та стъпка след стъпка да отнемат терена, завладян незакон-но от гърците и техните оръдия — гръкоманите и цинцарите в българските земи. Гражданст-вото бързо оценява родолюбивата му дейност и го избира за секретар на българската черковно-училищна община и за член на мезлища (правителствения съвет) в Пазарджик. Той става по-стоянен библиотекар и книгоснабдител на училищните библиотеки и настоятел на периодичния печат. Това му дава възможност да предлага и да осъществява редица културно-обществени почини, които активизират българщината в града и целия край и създават благоприятни усло-вия за патриотичното възпитание на младежта, за привличането и участието на широките слое-ве на занаятчиите и селяните. Един от тези почини е тържественото чествуване на Братя Кирил и Методий, което започва още от 1859 година и бързо придобива всенароден характер. За раз-мерите на тези катагодишни чествувания на 11 май (днес 24 май), за подема на патриотичните настроения дава представа една дописка, поместена в бр. 10 от 6 юни 1864 година на в. „Съвет-ник“. Тук цитираме само откъса, описващ манифестацията на учащите се, духовенството и народа:

„Народът, който от благоговение беше ся затекъл от всичкият град, даже и от селата, да съчувствува в това народно тържество, беше толкоз многочислен, шото не само църквата, но и дворът черковен беше пълен от мъже, жени и деца, натруфени като на Великден.

Парадата стана по тоя начин: подир отпуст излязоха клепалата напред, подир тях уче-ниците от девическото училище, 80 на брой, облечени все в бели дрехи и препасани с червена пантлика, с венци на главите им и наредени да върват по две, под управлението на учителката г-жа Милева Барац; подиря им също по двама по двама, учениците от взаимните училища под управлението на взаимно-учителите г. Х. П. Ковачева и А. Владимирова; подир тях учениците от главното училище под управлението на главният учител г-н Ю. Ненов, всичките с по една свещ и китка в ръцете си; след свещниците, херувимите, кръстовети и певците и после священ-ници лица, от които архимандрит Партений носеше святото евангелие, духовник Игнатий ико-ната на българските просветители, украсена с цветя, а други образити на священоначалниците ни, които стояха в църквата на владишкият стол, догде ся свърши божествената служба и най-последе многочисленият народ. . .“⁵

Една от постоянните грижи на Стефан Захариев е да подкрепя училищата, да търси под-ходящи учители за тях. В това отношение той е всеотдайно ревностен, неуморим и е готов да отговори на всяка молба, на всеки вопъл и зов, а тези повизи са постоянни и идват от разни градове и села. А най-често той сам поема инициативата и праша български учители, за да задоволи растящите нужди навсякъде, където живеят българи, които искат да водят борба сре-щу гръцкото духовенство и гръцкото богослужение в черквите, срещу гръцкия език и панели-низма на фанариотите. „Учителите Ст. Джансъзов, Теод. Ненов, Ат. Божков, Тома Попов, учителката Арап. Атанасова и други — отбелязва синът му Хр. Ст. Захариев — са били пър-вите, изпратени от него учители по Драмско, Неврокопско и Серско. . .“⁶

За да се види обхватът на неговата обществена и културна дейност, трябва да се спомене, че Стефан Захариев участва в учредяването на читалище „Виделина“, на женското дружество „Просвета“ и пр. В продължение на няколко години е главният разпространител на почти всич-ки вестници и списания, издавани в Цариград, както и на някои други включително и в „Дунав-ски лебед“ на Г. С. Раковски. От кореспонденцията му, от която е оцеляла малка част, проли-чат усърдието и енергията му в ежедневната работа по разпространяването на печата не само в града и околната, но и далече извън тях.

⁵ Пак там, 424—425.

⁶ Х. Животът на Стефан Захариев. — Училищен преглед, г. V, 1900, с. 664.

Стефан Захариев дружи с местните интелегенти, подкрепя всяко тяхно културно начинание, насърчава ги в помислите и стремежите им за просветното издигане на еснафи и селяни. Дори неведнъж си създава неприятности, защото се застъпва за беднотиите в града и околните селища, безмилостно ограбвани от турските управници, гръцкото духовенство и българските чорбаджии: „... разгневили са, че не оставям да угнетяват и събличат сиромашия. ...”⁷ Той дружи със Станислав Доспевски и високо цени изкуството му. За да му създаде по-добри условия за работа, да го поощри в творческите му занимания и замисли, Стефан Захариев пожелава да му изработи портрет, като същевременно убеждава и други състоятелни хора да последват примера му. Без грижите и старанията му Станислав Доспевски едва ли щеше да създаде тези няколко портрета, които се отличават с високо качество на изпълнението, с големите си живописни достойнства и днес ние едва ли щяхме да имаме представа за образа на бележития възрожденец. Тази творба на художника представя Стефан Захариев като типичен български интелегент от шестдесетте години на миналия век — буден поглед, високо чело, което се подава изпод феса, правилни черти, две бръчки-бразди, спускащи се от двете страни на устата му, които дават меланхолична отсянка на лицето му. Снът му Христо Ст. Захариев описва този портрет, изработен „с маслени краски в естествената големина до пояса“:

„В своя тогавашен широк, но отличен от другите костюм с червен фес на главата, пепелява чохена салтамарка със самурени боази, вишнева скъпа антерия от гизия, с челини чохени шалвари и тароболуспояс, Ст. Захариев в дясната си ръка величествено и гордо държи един екземпляр от „Български книжици“⁸. Разбира се, в последните думи на описанието явно проличава пиететът на един син, който високо цени нравствената сила, енергията и родолюбивата дейност на баща си и свято тачи паметта му.

През 1858 година в Цариград се създава императорският френски лицей и чрез своя пловдивски представител турското правителство нарежда да се представи някой добър ученик от Пазарджик, който да бъде изпратен да се учи в новото училище. С тази мисия е натоварен Стефан Захариев и той, вместо да прати сина си Христо, както го съветвали някои негови съграждани, избира Константин Величков, който вече е проявявал разностранните си способности. Вярно е, че Стефан Захариев се е опасявал да не бъде обвинен в бащино пристрастие и семейственост, но навярно е предпочел сина на Петко Кюркчията, защото с верния си нюх е предусетил, че от този черноок, с горящи очи юноша може да излезе човек, който ще бъде полезен на своя народ.

За да се види колко е широкообхватна дейността на Стефан Захариев, трябва да отбележим и участието му в строежа на новия мост на Марица, извършен през 1860 година. Две години преди това при едно наводнение, „голямата вода“ на придошлите Марица и Тополница разрушава старата маричина кюприя. Двете реки „занесоха от Пазарджика 10 махали, сиреч половината“, както е отбелязано в „Цариградски вестник“, 1858 година, бр. 399⁹.

Но неизтощимата си работоспособност и пламенната си любов към „майка си мила България“ Стефан Захариев впряга в борбата за придобиване на църковна независимост. Като мнозина от възрожденските дейци и той смята, че нашият народ трябва и може сам, със собствени си сили и воля да извоюва своето откъсване от Цариградската гръцка патриаршия, да си създаде своя самостоятелна църковна организация и по този начин да осъществи един от своите вековни идеали. Той подкрепя това всенародно движение и бързо се издига до положението на ръководен деец в Пазарджик, а и в Пловдив, Пешера, Неврокоп, Драма, Пиротско, Пирдоуско и пр. Той застава начело наред с още неколцина родолюбци в двубоя за прогонването на гърците от най-голямата черква в града, което успешно завършва на 19 октомври 1859 година. Той оглавява пазарджишките еснафски организации, които дават отпор на всяко нареждане на пловдивския гръцки владика и смело се опълчват срещу някои чорбаджии, поддали се на интри-

⁷ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, с. 371.

⁸ Х. Животът на Стефан Захариев. — Училищен преглед, г. V, 1900, с. 664.

⁹ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1932, с. 412.

гитя на гръцките духовници и ръководещи се само от личните си интереси. Неговите наблюдения и обобщения в това отношение са забележителни. Съвсем ясно и категорично той разделя българите на три „пояса“, ако речем да употребим неговата терминология. Всъщност той разкрива още по онова време класовото разделение на българския народ и доста вярно определя родолюбие и лейността на тези три „класи“. В едно свое писмо от 6 януари 1863 година до Йоаким Груев пише между другото: „Между българити родолюбие ся намира само в средният пояс, големити си гонят интересът, и само тлъсти и големи думи има в них, и в долните като прости нито разбират що е народност.“¹⁰ Естествено пазарджишките чорбаджии, поне най-върлите привърженици на гръкоманството и на турските аги, не му остават дължни и системно го следват. За съжаление срещат се хора и между интелегентията, които го хулят и оклеветават. Най-непримиримият между тях несъмнено е даскал Йордан Ненов, който го нарича „българогонител“, „предател“ и пр. Дори и след смъртта на Стефан Захариев даскал Ненов продължава да си служи с подобни обидни нападки в книгата си „За възраздането на българщината в Татар-Пазарджик“, 1890 година.

Стефан Захариев е автор на редица изложения и протести против деянията на гръцките архиепископи, подписвани от стотици и хиляди българи, праща молби и искания до турската администрация в Цариград за назначаване на българи за свещеници и владци. Особено е ценен и уважаван той в Пловдив, където правят силно впечатление изказванията му пред местните власти, преди всичко с демократичността си, с напредничавите си възгледи и националноборческия си дух, със системната защита на българските интереси и искания. И затова неслучайно когато през 1862 година д-р Ст. Чомаков по семейни причини решава да се откаже от своята мисия в Цариград, пловдивските български първенци предлагат да го замести именно Ст. Захариев. В писмо-покана от 26 февруари 1862 година, подписано от представителите на Пловдив, Чирпан, Панагюрище, Калофер, Копривщица, Сопот, Пещера, Клисуре и Пазарджик, той е призван в Пловдив, „отгдето да ся отправите в Цариград, докле е още там г-н д-р Стоянчо, за да ви препоръчи и представи, гдето трябва“. Като напуска работата и семейството си, Стефан Захариев тръгва за Пловдив, изпратен тържествено от съгражданите си. Но скоро нещата вземат друг обрат и заминаването на Стефан Захариев за Цариград се осуетява, тъй като д-р Чомаков отново добива възможност да остане на поста си. Това известие „ма поразил като гром“, казва той в писмото си от 19 март 1862 година до същия този д-р Чомаков, когато е трябвало да замести в Цариград, „мойто е положение днес ужасно, и паметта ми ся колебае от отчаянието, и страх ма е от зли следствия за животът ми. . .“, „как да реша да ся завърна надиря с такова безчестие, когато ма ся изпратили торжествено целии народ с децом от градът ни, и толкова писма и аманети, както от управителят ни, така и частни, и тука за уважение на службата ми промених в старо време формата на облеклото си, да оставим на страна разноските и пагубити от работити, но честолубието, но унижението пред вразите народни, по-добре е за мене смъртта, вежели да ся върна надиря тъй. . .“¹¹.

Не е трудно да си представим драмата на Стефан Захариев, оплакващ горката си участ, разтърсен до дъното на душата си от обидата, от унижението и срама, които съдбата му отрежда. Но скоро у него надделява синовното чувство на дълг към народа и отново той търси утеха и лек за страданията си в още по-усилна работа за преуспяване на училищното дело и народната просвета в Пазарджик, в борбата за свободна българска църква.

В тази борба Стефан Захариев участва и със своите публицистични и книжовни трудове. С основание някои историци смятат, че много от дописките, изпращани от Пазарджик и Пазарджишко, и помествани в цариградските вестници, са негово дело. Но и досега не е установено и едва ли ще се установи някога, кои от тези многобройни кореспонденции са плод на неговото перо, тъй като голяма част от тях са обнародвани без подпис или инициали, без какъвто и да било намек за авторство. Ето защо с положителност можем да говорим само за ония дописки, статии и преводи, които са подписани с името му или с инициалите му. Помествани във вестниците „Турция“, „Время“, „Гайда“, „Македония“ и др., те изнасят и коментират разнообраз-

¹⁰ Пак там, 397—398.

¹¹ Пак там, с. 368.

пи въпроси, но определено надделява интересът му към издирването и публикуването на стари ръкописни паметници. Заслужава внимание дописката му, поместена във в. „Македония“, бр. 23 от 4 май 1868 година, в която говори за непоносимото положение на селяните от Пазарджишкия край. А любовта му към старините е изразена и в превод от гръцки език на два материала, обнародвани в сп. „Читалище“. Първият от тях е озаглавен „Македонско пирувание“ (сп. „Читалище“, г. I, 1871, кн. 7, 210—216) и съдържа писмо, изобразяващо едно „пирувание“ на древните македонци. След писмото следва две страници текст от преводача, който отправя острieto на критиката си срещу една известна по онова време слабост на някои лъжечивилизовани българи в чужбина, и у нас да не говорят на български, а на чужди езици. Една слабост, често подлагана на присмех не само в публицистични творби, но и в художествени произведения. На края на публикацията е отбелязано: „Превел и писал Стефан Захариев на 25-ий март 1870 в Т.-Пазарджик.“

Вторият превод, поместен пак в сп. „Читалище“ (г. I, 1871, кн. 9, 275—285, кн. 10, 308—315, г. II, 1871, кн. 7, 296—303, г. II, 1872, кн. 8, 335—341 и кн. 9, 397—401) е по-голям по обем и по-интересен по съдържание. Той носи характерното за тогава дълго заглавие — „Описание на манастирските книгохранителници с Афонската гора, преведено от английският на гръцки език, и побългарено от Стефана Захариева, татар-пазарджичинина в 1870 л.“. Всъщност това е статия на „някой си учен англичанин Роберт Курзен“, както отбелязва преводачът в своята кратка уводна бележка, в която споменава и за причината, подбудила го да преведе това „Описание...“: „Тук ще видят читателите колко древни съкровища ся сахраняват в манастирските книжарници и черквити в Свята гора, сиреч, стари ръкописи, много важни за археолозите, изображения изкусни от Византийската школа, позлатени ковчези със свети мощи, украсени с безценни камение, превъзходно художествени подароци от различни владетели и самодръжщи... (275—276). Ала този свой книжовен труд Стефан Захариев не ще да е могъл да види отпечатан в списанието, тъй като е бил вече починал, когато са излезли посочените по-горе книжки.

През 1867 година излиза в отделна книга „Невенка, болярска дъщеря. Прикаска. Цариград в книгопечатницътъ на Македония“. Тази „прикаска“ е преработка на популярната повест от руския писател Н. Карамзин. На последната 56-а страница на изданието отново намираме една бележка, която разкрива характера на „превода“ и сочи неговия „редактор“, който всъщност е и издател: „Настоящата повест е прекроена от г-на Стефана Захариева от Татар-Пазарджик, а поправена от П. Славейков.“ Прекроена — това вече показва колко надълбоко преводачът е разоравал и приготвял текста към интелектуалното равнище на тогавашния читател, чиито естетически и духовни потребности не ще да са били големи. Основното, което са преследвали и автори, и преводачи, е техните писания да будят народното съзнание, да засягат патриотичните струни в сърцето на българския читател, за да се готви той за борбата, която взема все по-остри форми и навлиза в решителния си стадий. Миналото трябва да служи на настоящето, трябва да сочи хоризонтите на бъдещето. Романтично-героичното изображение на българското минало е предназначено да буди и да подхранва любовродството у българина, да инспирира най-съкровениите му патриотични упования и надежди. Една такава заветна цел преследва и Стефан Захариев, като авторизира превода на „Наталья, боярская дочь“ и персонажите ѝ стават чисто български, а действието се пренася в Търново и България и т. н. Главните действащи лица Невенка и Светослав са готови да пожертвуват всичко за своето отечество и дори Невенка, крехкото цвете на едно болярско семейство, е готова да грабне оръжието в негова защита. Така под перото на Стефан Захариев, а трябва да кажа и на П. Р. Славейков, повестта на Карамзин, една от популярните творби на руския сантиментализъм, се превръща в „българска“ творба, която оказва положително влияние върху читателите през последното десетилетие на турското робство. Прави впечатление, че тя е четивна и поради яснотата и чистотата на езика, за което несъмнено много е допринесъл големият български поет, рядък майстор на художественото слово. Всичко това естествено е увлякло ученика от Галата-сарайския лицей К. Величков, който я използва като литературна основа за своята първа пиеса „Невенка и Светослав“, поставена в Цариград през 1872 година и издадена в отделна книжка след две години¹².

¹² Освен оригиналния руски текст на повестта Стефан Захариев несъмнено е имал под ръка и двата ѝ български превода на Елена Мутева и Йоаким Груев, появили се почти едновременно през 1852 година.

Веднага след издаването на „Невенка, болярска дъщеря“ Стефан Захариев отпечатва друга книжка, преведена от гръцки език — „Святий Димитрий Солунски и македонските славяне с българите“ (1868). Още на титулната страница е отбелязано — „Издадено от П. Р. Славейков“, а накрая пак се натъкваме на пояснителен текст, който разкрива името на преводача, както и своеобразното на работата на издателя: „Като не имахми оригиналът на настоящето описание, ний си възползувахми от трудът и поправките на трудолюбивият наш съотечественик в Татар-Пазарджик, комуто и подносим благодаренията си за това.“ Последните две страници на изданието (103, 104) са запълнени от две стихотворни творби на П. Р. Славейков, естествено без да са подписани — „За татковина“ и „Басяя“. И тук редакторската намеса на П. Р. Славейков ще да е била осезателна, тъй като езикът и на този превод е сравнително правилен и гладък. Трябвало да се каже обаче, че и Стефан Захариев е притежавал усет за език и стил, развиван и усъвършенствуван постоянно, за което съдим по следващата негова книга, която е издадена от Хр. Г. Данов и е била отпечатана във Виена през 1870 година.

Става дума за бележития краеведчески труд „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза с една харта и таблица на различни стари паметници. Съчинено от Стефан Захариев, т.-пазарджиченин“, върху който авторът е работил най-продължително, с необичайна ревност и систематичност, с научна добросъвестност и чувство за отговорност. Идеята за нея се поражда в процеса на дългогодишните му обиколки из Пазарджишкия край, когато започва своята събирателска и краеведска дейност, когато издирва и проучва много и разнородни материали — стари ръкописи, археологически находки, древни монети, надписи и изображения на божества и битови сцени върху мраморни плочи и керамични съдове, народни песни и приказки, легенди, разкази и спомени от стари хора и т. н. В предговора си към „ученолюбивите читатели“ той пише за своя систематичен и споен труд: „... сяка година обикалях по няколко села да изпитвам жителите за старите исторически предания, доколкото помнят старците, и да описувам планините, реките и развалнените крепости и черкви, които са съществували в българските времена, като събирах и колкото ръкописи български са ся укрили от гонителите гръци на българската писменост, в които ся намериха някои отривки и забележвания много полезни за писанието ми, освен това изпитах и някои приятели турци, че имали частни истории, написани подир завоеванието на тези места, от които извлякох няколко изчисления за станалите битви с българите.“¹³

Но подтикът идва и отдругаде. Стефан Захариев намира подобни описания и трудове, но с по-оскъдни данни, неверни при това в големата си част, на Пловдивско от гръцки автори, които не скриват своите антибългарски настроения и шовинистични кроежи. В споменатия предговор Стефан Захариев отбелязва, че бил събрал достатъчно материали и бил готов още през 1851 година, но отлагал написването на труда си, защото не му достигали необходимите знания и не владеел добре писмения български език — „като не познавам граматически българският език, не дерзах български да пиша“. Идва през 1865 година книгата му окончателно е завършена. Покрай будителските и народолюбивите интонации тя съдържа изобилни данни от най-различно естество за Пазарджик и за 113 села, включително и за Пещера, Доспат, Панаянрище, Девинско, та дори и за част от Пловдивско. Майката по своя обем книжка съдържа ценни сведения и „дава незаменимо верен географски, демографски, стопански и административен лик на обширния район от каазата... — както пише Христо Вакарелски. — Ние не притежаваме за онова време друг труд, така обоснован с достоверни сведения, местни названия, разстояния между селища, качества на почви, за горите, размери на производство в земеделие и скотовъдство, статистики, търговия, администрация, данъци и пр.“¹⁴ Особено ценни са бележките, които доизясняват някои посочвания и данни, дадени в основния корпус на книжката. Те съставят едва ли не половината от обема на книжката и често пъти са по-интересни и богати на факти, отколкото текстовете, които обясняват. Наред с новите географски, стопански, демографски и пр.

¹³ Ст. Захариев. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. . . Фототипно издание с коментар, 1870, с. 3.

¹⁴ Хр. Вакарелски. Научната дейност на Ст. Захариев и неговото „Описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Юбилеен лист, ноември 1965 г. Издават Организационен комитет и Окръжен народен музей — Пазарджик.

допълнения, тези „потребни забележвания за изяснение на географическо-историко-статистическото описание и някои стари надписи“, както нарича авторът тази втора част от книжката си, в нея доминират материалите за миналото на каазата, за борби, победи и поражения на българското население, за редица предания и легенди, подхранващи народността и верско самочувствие на поробения народ, най-после и за тези „някои стари надписи“, които авторът така старателно и с любов преписва и описва. Тук, от страниците на тези 43 обширни „забележвания“ се долавя полъхът на патриотичните настроения, които са вълнували автора винаги, когато се докосне до миналото на нашия народ, когато заговори за своите любими стари ръкописи, събирани с пламенно усърдие и трогателно българолюбие.

В тази част на труда си Стефан Захариев помества откритата от него и станала широка известна в нашата историческа наука приписка на поп Методи Драгинов, нахвърляна върху страниците на „един на кожа писан Требник, разкъсан до половината“, за трагичното помохамеданчване на родопските българи. Напоследък обаче някои наши научни работници започнаха да изразяват съмнение в автентичността на приписката¹⁵. Разбира се, въпросът е дискуссионен и тегърва ще трябва да се разглежда и преценява от нашите специалисти.

Непосредствено след излизането му от печат трудът на Стефан Захариев получава висока оценка от такива учени като М. Дринов и др., които го смятат за богат извор на най-различни известия и данни, добросъвестно събирани и регистрирани. Главно с него Стефан Захариев заема своето място между първите български книжовници, краеведи и самообразовали се научни дейци, работили родолюбиво и предано през епохата на Българското възраждане.

Но Стефан Захариев оставя и няколко необнародвани ръкописа, включително и незавършени окончателно, от които един са оцелели, а други са безвъзвратно загубени. Преди време беше публикуван в в неговата цялост и точност един ръкопис, запазен в чужбина, известен у нас по някои откъси, поместени в печата още преди Освобождението. Ръкописът представлява отговори на 174 въпроса, които хърватският историк на правото В. Богишич задава на нашия възрожденец. Отговорите, донякъде образуващи композиционно едно цяло, дават сведения за културата, бита, обичаите, семейните и трудовите взаимоотношения, сватбените ритуали, облеклото, родственияте връзки и т. н. на българите от Пазарджишкия край. По този начин Стефан Захариев прави своя принос в нашето народознание и етнография, изяснява редица частно-правни отношения, дава материали за своеобразието на българската душевност, за българския народ като здраво споена етническа и народна общност¹⁶.

Един от тези ръкописи, може би най-ценният, е загубен отдавна. Това е ръкописът на автобиографията му, която покрай информацията за живота, борбите и деянията на Стефан Захариев съдържа и материали за миналото на родния му край. В предговора на известната двутомна „Българска христоматия...“, издадена през 1884 година, съставителите К. Величков и Ив. Вазов, без да знаят, че автобиографията вече е пропаднала, съобщават: „Освен това той е написал своята автобиография, която е оставил да се печата подир смъртта му, но и досега не е издадена. Тя ще бъде един драгоценен паметник за нашата история, особено по черковний въпрос, който С. Захариев е следувал във всичкото му развитие и в който е зед живо участие, особено със своите писма до много общини в Македония, които е поощрявал на борба...“¹⁷

Синът на Стефан Захариев, който е познавал най-добре речената автобиография и който не е могъл да опази при обиските на квартирата му от турските власти, задигнали и други архивни и старинни материали, събирани от баща му, казва, че тя „обширно обемаше по хронологически ред организацията и действията на разните турски опустошителни орди: кърджали, спахия, делибашия, еничери и пр.“¹⁸ Трябва да отбележим и друг негов труд, също изчезнал — „Извлечение и забележки върху Орфеевите химни от 2500 стиха на Ст. Веркович“, както и ръкописа на незавършения превод на „Тримата мускетари“ от Ал. Дюма-баща.

¹⁵ Илия Тодоров. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. — Старобългарска литература, 1984, кн. 16.

¹⁶ Петър Хр. Петров. Непубликуван ръкопис на Ст. Захариев от 1867 г. Известия на Етнографския институт с музей на БАН, 1968, кн. XI, 303—333.

¹⁷ Българска христоматия... Съставители И. Вазов и К. Величков. Част I. Проза. Част II. Поезия. Пловдив, 1884.

¹⁸ Х. Животът на Стефана Захариев от Т. Пазарджик. — Учил. преглед, г. V, 1900, с. 667.

Значителна част от изключително ценната му кореспонденция също така е загубена. Известно е, че той е кореспондирал с мнозина наши и чужди научни дейци като П. Р. Славейков, д-р Ст. Чомаков, М. Дринов, Ст. Веркович, П. Шафарик, Й. Груев и др. Но и оная преписка запазена и обнародвана от Й. Иванов и Ат. Шопов, изяснява много моменти от развитието на българския църковен въпрос, разкрива отделни страни от живота и характера на немалко възрожденски дейци¹⁹.

В една дописка, поместена в бр. 19 от 10 май 1871 година на в. „Македония“, дописка-некролог, която е едно своеобразно прощаване с починалия Стефан Захариев, се споменава в съгласна форма за някои от заслугите му и се нахвърлят отделни шрихи от идейно-нравствен портрет.

„Внезапен смъртен удар прекъсна живота на родолюбивият ни съотечественик г-н Стефан Захариев, на 13 миналаго, който потопа в крайна скръб цялото му домородство, всичките роднини, приятели и съотечественици — пише анонимният дописник — почитател на Стефан Захариев. — Днес с неизказана жалост цялата ни епархия изгубва един от най-родолюбивите си граждани, който като главен поборник по черковний въпрос в града ни, с благоразумните си разпорядения управляваше в духовно и обществено отношение цялата ни епархия; освен това поконний беше и горещ ревнител на българската ни книжевност, която и сдоби с някои книжки, за които му сми дължни крайна признателност. Ний не можем да затаим пред народа неутешимата печал на домородството му, което остава в крайна бедност, на приятелите му, които няма да го забравят, и на всичките му съграждани мало и голямо, които единогласно произнасят *вечна му память*; а пък неговото истинско родолюбие и неуморимо старание дано бъде добър пример на всичките ни граждани. *Вечна му память!*“

Т. Пазарджик, април 18, 1871.

И наистина с цялата си народополезна дейност в Пазарджик и Пазарджишко, в Тракия и Македония, със своята готовност да прави всякакви жертви за благото на народа, с книжовното си наследство и особено с краеведческия си труд, Стефан Захариев заслужено се нарежда в число то на ония възрожденци, които поставиха основите на българската църковна самостоятелност на нашето учебно дело, на просветата и културата през последните две десетилетия преди Освобождението на България.

НОВООТКРИТИ ПИСМА НА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ ДО АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

МАГДАЛЕНА БАЕВА, МАРГАРИТА ДОЙРЕНСКА

Приятелските и творческите връзки между Разцветников и Каралийчев датират от началото на 20-те години. Сътрудничеството им в прогресивния периодичен печат и посещенията им в клуба на Комунистическата партия укрепват за цял живот дружеските им отношения. Кървавата разпра с възстаналия народ през Септември 1923 г. дълбоко резонира и у двамата младши поети. Поместените от Разцветников, Каралийчев и Фурнаджиев стихове в кн. 1 на сп. „Нов път“ от 1. XII. 1923 г. под рубриката „Жертвени клади“ недвусмислено свидетелствуват за гражданската доблест на утвърждаващите се творци и са доказателство за духовната близост между тях. В книгата си „Спомени“ (С., Народна култура, 1967, с. 205) Каралийчев прави следното признание: „С Асен Разцветников, скъпият приятел и прекрасния човек, ние прекарахме четвърт век заедно, работихме според силите си на българската книжовна нива, писахме и печатахме книги, обикаляхме села и градове, излизахме много пъти на сцената пред големи и малки слу-

¹⁹ Й. Иванов. Писма от Ст. Захариев. — СБНУ на Българското книжовно дружество, кн. XXI, 1905; Ст. Шопов. Писма из архивата на д-р Стоян Чомаков. — Сборник на БАН, кн. XII, 1919.

шатели, изпитахме и краткотрайната упойка на похвалите, и горчилката на необузданата критика, заедно се отклонихме от пътя, пропадахме в мрак, изгървахме пулса на своя народ и по-късно отново намерихме разковничето на нашата неспокойна младост.⁴

Макар и немного на брой, писмата на Асен Разветников, съхранявани в архива на Ангел Каралийчев, осветляват взаимоотношенията между двамата творци. В тях намираме и данни, които допълват и обогатяват житейската биография на Асен Разветников. Писмото от 5. VI. 1929 г. е своеобразно свидетелство за душевното състояние на поета. За този период от живота му (октомври 1927 — юли 1929 г.), когато той е учителствувал в механо-техническото училище в Габрово, Тодор Харманджиев си спомня: „Личеше, че достатъчно са го измъчвали негодите, липсата на приятелска среда, самотата сред чужди на неговите интереси хора.“ (Асен Разветников, Ангел Каралийчев и Никола Фурнаджиев в спомените на съвременниците си. С., Български писател, 1976, с. 133.)

Особено внимание изисква първото от публикуваните писма. То хвърля светлина върху характера на някои от възникналите разногласия между сътрудниците на прогресивните периодични издания, като същевременно разкрива и взаимоотношенията им с определени редактори. Документът безспорно е от значение, тъй като става въпрос за първи прояви на сектантско отношение към художественото творчество, за тенденции, които се развиват по-късно през 30-те години.

I*

Резолюция

Аз долуподписаният Henry Fey¹, свикан на голямо предпътствателно събрание в кабинета на мастития наш критик Георги Цанев² след като се занимах с ред въпроси, реших:

1) Протестирам най-високо срещу написаната за мен (от автора на поемата „Бяла крава“... т. е. пардон — „Мауна лоя“³) епитафия.

2) Заявявам, че нямам никакво желание да давам повод на Георги Цанев да ми прави посмъртно издание на съчиненията, за да се прославя и си храни жената и децата.

3) Заявявам, че по-скоро бих предпочел ахасферовско безсмъртие⁴, отколкото да дам със смъртта си удобен случай на Цв. Ив. Хр. П. Тод. Чачановски⁵ да напише цял том стихове, а особено да притиска час по час в мършавите си прегръдки моето Хасково, както злоцастната Желя.

За събранието, Henry Fey

* Първото писмо, което публикуваме тук, е приложено към писмо на Георги Цанев до Ангел Каралийчев и съдържа Резолюция, издържана в хумористичен тон, и два послеслова. Написано е на тесни бели листове с молив. Пликът с адреса не е запазен. Документът е подписан с псевдоним Хенри Фей и не носи дата. Може да се предполага, че писмото е писано през 1923 г., тъй като Георги Цанев в своето изложение съобщава два факта: подготвя издание на творби от Христо Смирненски („печална радост“ — Г. Ц.) и информира за спор, поводът за който е поемата на Ангел Каралийчев „Мауна лоя“, отпечатана през пролетта на 1923 г.

¹ Henry Fey — псевдоним на Асен Разветников, с него се е подписвал в сп. „Червен смях“ (1920—1923); сп. „Смях и сълзи“, 1924; сп. „Звънар“, 1924; в. „Лъч“ 1923; в. „Звезда“, 1924.

² Георги Цанев — академик, литературен критик и историк, р. 1895 г. Дружбата на Асен Разветников с Георги Цанев датира от началото на 20-те години. „От 1922 г. — споделя Георги Цанев (Асен Разветников, Ангел Каралийчев, Никола Фурнаджиев в спомените на съвременниците си. С., Български писател, 1976, с. 59) — бяхме винаги заедно — четворката: Каралийчев, Разветников, Фурнаджиев и аз. Една четворка, напълно единна — с еднакви политически убеждения, с едни и същи чувства и литературни интереси. Сътрудничехме всички в комунистическите издания: комсомолския орган „Младец“, литературно-научната притурка на „Работнически вестник“, а после и в „Нов път“.

³ „... от автора на поемата „Бяла крава“... т. е. пардон — „Мауна лоя“... — Ангел Каралийчев (1902—1972). През 1923 г. той издава поемата „Мауна лоя“ (заглавието е име на вулкан, тук пародирано от Ас. Разветников), оценена от Георги Цанев като „едно слабо, но гръмогласно съчинение във футуристичен стил“.

⁴ „... ахасферовско безсмъртие“ — Ахасфер, легендарният „вечен еврей“, осъден да се скита по земята до свършека на света.

⁵ Цв. Ив. Хр. П. Тод. Чачановски-Цветан Чачановски, сътрудник на сп. „Червен смях“.

P. S. I. Вчера ме викаха в печатния комитет по въпроса за сборника⁶. Прие ме Тод. Петров (Видинския)⁷. Съобщи ми страшно радостната новина, че моите две стихотворения щели да бъдат напечатани, само че . . . се нуждаят от някои поправки. В „Новата Голгота“⁸ трябвало да поправа една дума само—това се казва критик, а не като Г.Ц. да ти намери 100 000 думи за поправяне! Казано е там: „И сякаш всичко беше луенен сын.“ Прилагателното *луенен* да се махне, защото работниците нямало да разберат що за сын е това; луната ли го е сънувала, или на луната е сънуван, или при луна, или под луна и пр. Най-лошото в тая работа е, разбира се, че подобни сънища в съновниците ги няма. В „Младешка песен“⁹ трябва от израза — „кълнем се в кръта си ще палим зората на вечния ден“ — да се махне думата *вечен*. Съображенията са следните. — Ние сме хора марксиста, то се знае — стари марксиста. Ние по нашата диалектика твърдим, че всичко е относително и променливо, следователно нищо вечно няма. Буржоазията от своя страна, желайки да закрепим кървавото си класово господство над широките трудящи се маси и раб. класа, се мъчи да вътълпи на последните, че нейната власт е вечна. И вот как, аз бедния дурачек, без да съзнавам давам подкрепата си на тия реакционни замисли, като вътълпявам в съзнанието на работниците думата *вечен*. . . О, нещастен аз. . . Главата си с поепел ще посипя /за нещастие тя е бръсната и няма да го задържи/, ще ида при Народния¹⁰, ще падна там на колена пред новите порти и три дни ще ридая и прося прошка за великия си грях. . . И ще излязат на третия ден привечер гигантите на нашата поезия и критика — Димитър Иванов Полянов-Морянин¹¹, Черкез Казбич¹², Тодор Петров и Цветан Иванов Христов Чачановски (който, излизайки от работа, ще бърза да занесе хляб на своето гладно семейство), ще протегнат над мене ръце и ще кажат: „Слава Богу, вразуми се най-сетне!“ И т. н., и т. н.

Засега аз си взех обратно ръкописите уж да направя нужните поправки, но не мисля да ги връщам назад. Викай също и тебе, Кюлявков¹³, Терпешев¹⁴ и др. — за същата работа. Добре ще сторим и ти да си вземеш назад ръкописите. Кюлявков и той ще стори същото. И докато не оставят сборника в ръцете на хора, които разбират от подобни неща — да ги не връщаме. Две думи и за „Черв. смях“¹⁵. Кюлявков не ще вече да сътрудничи, аз също. Към отказа трябва да се присъединиш и ти. Пиши ми по това. Мисля, че сега пред конгреса¹⁶ ще бъде добре да сторим всичко възможно да размърдаме тията в редакцията. *Иначе „Черв. смях“ е загинаги погубен.*

Пиши ми до село.

Целува те Хенри

II. Забравих да ти кажа, че Т. Петров изказа неодобрението си от обстоятелството, че в „Новата Голгота“ съм допуснал Исуса, който, както се знае, едва ли е бил член на III Интерн., пък и да е бил, сигурно не си е плащал редовно членските вноски. Неговото име сее религиозни предразсъдъци сред шир. раб. маси. Лошото било, че и други някои (ти?) го твърде много употребявали. . .

⁶ „ . . . по въпроса за сборника. . . “ — не се установи за какъв сборник става въпрос.

⁷ Тод. Петров (Видинския) — Тодор Петров (1878—1924), журналист, деец на революционното работническо движение в България.

⁸ „Новата Голгота“ — стихотворението е напечатано за пръв път с псевдонима Разцветников в седмичната литературна притурка на „Работнически вестник“, № 23, 2 дек. 1922 г. По-късно авторът преименува стихотворението на „Предтеча“.

⁹ „Младешка песен“ — стихотворението е отпечатано за пръв път в литературната притурка на в. „Работнически вестник“ на 2 септември 1922 г.

¹⁰ Народния — Народният дом в София. Намирал се е на Лъвов мост, опожарен през 1921 г. и възстановен наново със средства на Партията през 1923 г.

¹¹ Димитър Иванов Полянов—Морянин—поет, (1876—1953), редактор на сп. „Червен смях“.

¹² Черкез Казбич — не се установи кой се крие зад този псевдоним.

¹³ Кюлявков — Крум Кюлявков, поет и художник (1893—1955).

¹⁴ Терпешев — Желязко Терпешев, поет (1902—1937).

¹⁵ „Червен смях“. — „Червен смях“, седмично хумористично художествено литературно списание (25. X. 1919 — IX. 1923).

¹⁶ „ . . . че сега пред конгреса . . . “ става въпрос за партийен конгрес, който не се е състоял.

Драги Ангеле,

обръщам се към тебе за една услуга, която на теб не ще ти струва нищо, но за мен ще бъде твърде ценна.

Работата се състои в следното. Знаеш, че свърших право¹ и че се готвя да довърша славянската филология. Отвѣн тия две неща изглеждат несъвместими . . . . .
 ...² ги свързва, за да работя в областта на историята на славянското и българско право. Досега нямах пари, за да дойда да запиша още два семестъра и завърша филологията. Бях решил от наесен да дойда в София и да гледам, как да е, да уредя тая работа: изгледите са обаче не добри.

Тия дни срещнах в вестниците едно съобщение, че между другите стипендии, които дава М-вото на просветата тая година, има и една — за специализация по история на славянското и българско право. Щяла да бъде дадена на човек, завършил нашия факултет и препоръчан от него.

Аз едва ли бих могъл и да допусна, че мога да бъда препоръчан, защото свърших, без да се опозная с някой от професорите (знаеш ме, че съм малко утиклив³, както казва Влайков⁴, и твърде не излизам на преден план). Това е още по-невероятно, като си знаа, че по история на бълг. право показах успех „добър“ (каквото е общият ми университетски успех).

Но има и друго едно нещо, което ме кара да се интересувам от тоя въпрос. То е обстоятелството, че в тая област проявяват интерес съвсем малцина. Затуй допускам, че е възможно да няма особено сериозни кандидати за стипендията.

Тук именно ми е нужна твоята помощ. Бъди тъй добър да се срещнеш с Бобчев⁵ и се осведомиш добре в що се състои работата, има ли кандидати и т. н. Като ми дадеш сведенията, ще види дали да се занимавам по-нататък с тоя въпрос.

Печалното е, че аз на два пъти залагах да работя върху един въпрос от областта на историята на бълг. право, но по липса на каквато и да било литература, не можах дори да започна „съчинението“ си. Иначе, ако бях извадил нещо на бял свят, сега можеше да ми послужи. Но — здраве да е. И то ще бъде.

Тук — мъртва провинциална тишина. Поезия — няма. Уча уж френски и се мъча да започна полски (нужен ми е за сравнителна граматика на славянските езици), но не върви. Уморен съм — нали е край на учебната година.

Ти кой-знае какви детски работи готвиш пак. Поет истински си ти, а нас, дега пишем в годината по 10 реда, вятър ни вее. По-добре да изследваме наказателното право на старите българи, отколкото да пишем стихове—*pour notre plaisir et pour supplice des autres*⁶, както казва Le Sage⁷.

Колю⁸ какво прави? Поздрави всички. Ще ти бъда много признателен, ако ми изпратиш снимките, т. е. картичките от снимката, която направихме.

Асен,

* Второто писмо на Асен Разцветников до Ангел Каралийчев — от 5. VI. 1929 г. Габрово, е написано на бели листове с мастило. Разчита се изключително трудно. Буквите са широки, едри, отвесни, равни като печатни. Пликът с адреса не е запазен.

¹ „Знаеш, че свърших право“ . . . — Разцветников, преди да завърши право през 1926 г., е следвал славянска филология.

² . . . . . — три неразчетени думи.

³ „утиклив“ — стеснителен.

⁴ Влайков — Тодор Г. Влайков, писател (1865—1943).

⁵ Бобчев — Стефан Савов Бобчев (1853—1940), преподавател по история на българското и славянското право в Юридическия факултет на Софийския университет.

⁶ „... pour notre plaisir et pour supplice des autres“ — за наше удоволствие и терзание на другите.

⁷ Le Sage — Лъсаж, Ален Рене (1668—1747), френски писател.

⁸ Колю — Никола Фурнаджиев (1903—1968), поет.

P. S. Ако чуеш, че някъде има скромна коректорска ваканция, да ме имаш предвид. Ще дойда през юли и не желая вече да се връщам тук, а парите ще ми стигнат само за няколко месеца.

* * *

III*

Сушица, 28. 2. 44

Драги Ангеле,

отдавна вече нямам никаква вест от вас — какво правите, оздравя ли Вела¹ напълно, там ли сте още, или ти си заминал там, където се е евакуирал Съюза на пе-бе?²

Тука снега валя, начевайки от Свети Трифон Зарезан, близо две седмици, затрупа ни и ни замрази. От пътници научих, че към вас валяло малко.

Сега вее южен вятър, капчуците текоха и взеха дори да пресъхват, чува се пафкането на влака към Стражица. Не ми се стои вече тука, а пък не виждам да се е създала възможност за връщане в София. Искам да отида малко към В.Търново, но чакам да се стопли, защото пътят — най-късият — е през вашата гара, т. е. 15 километра — е доста труден, зет ми ходи на конференция в Гор. Оряховица преди няколко дни и измръзнал, та му изкара една болест.

Обади ми се, моля ти се, и ми пиши какво възнамеряваш ти. Вела да не се бои, на лято като направи 20-на слънчеви бани, съвсем ще забрави пневмонията.

Не съм написал тука нито ред, нито пък съм прочел нещо — най-сериозното четиво, което ме занимава, са вестниците, които чета внимателно, за да разбере не е ли възможно да се върна в София. Ти, както винаги храбър на поста си, без друго написал вече един товар хубави листове, нали?

Желяя ви здраве и всичко най-добро!

Асен

П. П. Нарочно поздравя баща си и майка си от мене, много се безпокоих, когато каруцарът ми каза, че баща ти отишъл с него на гарата за моите куфари. Нали той не биваше да излиза заради окото си. Надявам се обаче, не е станало нещо лошо, и окото му е вече съвсем здраво.

Поздравя и другите познати, а особено моя препрадалечен роднина Канджев, с когото свирехме и пяхме така хубаво, но уви! не бидохме достойно оценени от висшето стражишко общество, което се беше събрало на угощение по случай осветяването на къщата му.

Ако знаеш адреса на Коля Фурнаджиев, съобщи ми го.

* * *

IV**

Сушица, 25. 4. 44.

Драги Ангеле,

на 20 и 21 т. м. бях в София, веднага след последната бомбардировка, и смятам за неизлишно да ти съобщя, че жилището ви не е пострадало от тая бомбардировка. Минах край него, дори влязох в коридора, вратата ви само не е в ред.

* Третото писмо — от 28. II. 1944 г., с. Сушица — е написано на бяла луксозна хартия на машина. Адресирано е: До Господин Ангел Каралийчев, писател, с. Стражица, Гор. Оряховско. Подател: Асен Разцветников, с. Сушица, Гор. Оряховско. Асен Разцветников е бил евакуиран в с. Сушица от 4. I. 1944 до юли 1944 г. и е живял в дома на сестра си Кръстина Трифонова.

¹ Вела — Вела Каралийчева, съпругата на Ангел Каралийчев.

² „Съюза на пе-бе“ — Съюзът на популярните банки.

** Четвъртото писмо е от 25. IV. 1944 г. от Сушица. Написано е върху пощенска картичка с мастило и с характерните за Разцветников печатни букви. Адресирано е: До господин Ангел Каралийчев, с. Койнаре, Белослатинско. В с. Койнаре Каралийчев е бил евакуиран заедно със Съюза на популярните банки като редактор на сп. „Кооперативна просвета“.

Това, което ние наричаме още София, е само един неузнаваем град, може би от преди 500 или 1000 години, една развалина, една пустиня, в която шях да умира от жажда. В единичкия оазис, който намерих по дългия път от моята квартира до Подуене, се продаваше само вино.

Завърнах се болен от мъките в летящия ад, който ние в незлобливото си невежество наричаме влак. Ами че то второто пришествие е вече настанало, всички кръгове на ада са вече действителност, само че ние не ги виждаме, поете. . .

Както и да е, нека оставим тия апокалиптични размисли.

Завиждам ви на обществото, аз съм съвсем сам тука. Завиждам ви също и на реката, в която скоро ще почнете да се разхлаждате.

Много здраве на всички ви! Асен.

СССР

„ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРЫ“ бр. 8, бр. 9 — 1985.

Бр. 8

На уводно място бр. 8 предлага на читателите статията на Л. Федосеева „Посланик на социалистическата култура“, посветена на естетическото въздействие на съветската многонационална литература върху чуждестранния читател. Това въздействие е закономерна проява на вечната традиция на обмен на културни ценности между народите. Авторката смята, че е назряла необходимостта да се разкрият реалните форми и видове влияние на идеите и образите на съветската литература върху различните слоеве чуждестранни читатели, а своята статия тя посвещава специално на проблема, как се възприема в чужбина *положителният герой* (тук и навсякъде курсивът е на Л. Ф.) на съветската литература. Като материал за анализ са й послужили многобройни отзиви за произведения на съветската литература, изпратени от студенти в задочното отделение на Института за руски език „А. С. Пушкин“ за периода 1975—1980 г., а също читателски отзиви от чужбина, получени в редакцията на списание „Советска литература на иностранных языках“. В методологическо отношение Л. Федосеева се позовава на трудове на М. Храпченко, в които той последователно разработва различни страни на историко-функционалния метод за изучаване на литературното произведение.

Както е известно — се казва в статията, — общественят и естетическият идеал се разкриват по различни начини. Той може да бъде разкрит в образа на положителния герой, може да бъде изразен от писателя и косвено: чрез авторската идея, дори посредством авторската лирическа интонация, която също може да звучи и „чрез отрицанието“, „как не трябва“.

Обаче — подчертава Л. Федосеева — преди всичко яркият характер на положителния герой е способен да формира и развие мирогледа на читателя. Съветската литература е особено привлекателна за читателите в капиталистическите страни, защото те откриват в нея това, което не е в състояние да им даде буржоазната литература: образа на героя, господар на своята съдба, социално-активна личност, оптимистична, уверено гледаща в бъдещето.

Когато става дума за тази художествено-философска концепция за човека — пише

авторката, — не можем да не споменем името на М. Горки, който поставя нейните основи. Огромно и многоаспектно е влиянието на М. Горки в чужбина — то излиза извън пределите на чисто художествената литература и включва въздействието на цялата му житейска философия. Както изтъква Ал. Фадеев: „У М. Горки за пръв път положителният герой е носител на социалистическите идеали в тяхното научно марксистко-ленинско разбиране, герой, призван да осъществи социализма в живота на обществото.“

Л. Федосеева привежда отзиви на читатели студенти от Финландия, Франция, САЩ и др. във връзка с въпроса, с какво ги привличат героите на М. Горки. В цитираните размисли по повод Горкиевите образи се разкрива *позитивното*, адекватното възприемане на съветската литература. Този тип възприятия съдържат хуманистични, здрави духовни и социални начала, те се пораждат от естествения стремеж на читателя към героя — носител на високи идеали.

В статията са приведени отзиви и мнения на чуждестранни читатели относно възприемането образа на В. И. Ленин в съветската литература — цитирани са отзиви за творби на М. Горки, М. Шагинян, Е. Евтушенко, посветени на В. И. Ленин.

След като се спира на редица положителни отзиви на чуждестранни читатели от 70-те години, възпитани в буржоазна среда, Л. Федосеева изтъква, че в условията на изострена идеологическа борба подобно възприемане на положителния герой на съветската литература отразява известни промени в духовното изграждане на читателя. Тези промени, разбира се, още не са довели до прелом в мирогледа, но до известна степен го приближават. Под влияние на образите и идеите на съветската литература у чуждестранния читател се поражда духовен имунитет против буржоазната култура, укрепва солидарността на трудовите хора.

Изучаването на читателските отзиви — се казва в статията — дава възможност да се види, че позитивният тип възприемане далеч не е единственият. Поради недостатъчното познаване на съветския живот, поради вулгарносоциологическата трактовка на художественото произведение, която не се съобразява със сложната естетическа система на автора, понякога се стига до *схематизиран тип възприемане*. В статията са изтъкнати и трудностите при възприемането на съветската литература извън пределите на съвет-

ската страна, дължащи се на това, че произведенията на съветската литература са създадени в съвършено различни социални условия, в различна идейна атмосфера от тази, в която живеят техните чуждестранни читатели. Тук авторката цитира мисълта на М. Горки, който казва: „От сливането, съпадението на опита на литератора с опита на читателя се получава художествената правда — тази особена убедителност на словесното изкуство, чрез която се обяснява силата на влиянието на литературата върху хората.“ Чуждестранният читател — пише Л. Федосеева — може „да слее“ в едно духовния опит на съветския автор със своя личен опит, а може и да не го разбере, да го отхвърли. Най-голяма вероятност за „отхвърляне“, неразбиране на положителния герой на съветската литература съществува сред читателите в капиталистическите страни. Това е понятно, доколкото контролът върху духовния живот на Запад се намира в ръцете на доминиращото мащинство, което води непрекъсната борба за влияние върху читателя и това мащинство прави всичко възможно духовните ценности на социализма да бъдат възприемани превратно. Различни доктрини на антисъветизма правят опити да дискредитират положителния герой на многонационалната съветска литература, като се мъчат да придадат на фалшификациите си научноизследователски характер. Като пример е посочена книгата на американския съветолог Р. Метюсън „Положителният герой в съветската литература“ и статията на професора по социология в Масачузетския университет П. Холандер „Подчиняване на литературата на политиката. Социалистическият реализъм в историческа и сравнителна перспектива“, в която той, вместо да направи анализ на един цялостен художествен характер, дава съвсем превратна картина чрез схоластическо изобразяване на качествата на положителния герой в съветската литература. Нападките срещу положителния герой на съветската литература отдавна и са се превърнали в шампи, които бродят по страниците на книгите на западните съветолози. Л. Федосеева пише, че не се наема да прави преглед на съветоложките измислици — те получават сериозен отпор от страна на редица съветски учени (А. Беляев, В. Боричуков, А. Овчаренко, В. Озеров, М. Храпченко, В. Шчербина и др.). В случая — е казано в статията — всичко това нас ни интересува само като един от факторите, които формират преднамерено отношение към съветската литература.

Но — продължава по-нататък размислите си Л. Федосеева — негативното отношение към съветската литература е не само пряко следствие от фалшификациите на западните съветолози. Читателят в капиталистическите страни се намира под многогодишно и постоянно манипулиране чрез най-различни форми на буржоазната идеология. Всичко, взето заедно, е причина за погрешното въз-

приемане на положителния герой на съветската литература. Този герой е представен като човек, лишен от индивидуални стремежи и аскетически подчиняващ своя живот на социалните цели на държавата. И независимо, че съветската литература е изпълнена с ярки страсти, че в нея се разкриват съкровени глъбини на човешката психология, на западния читател му е трудно да се добере до тази жива реалност през барьерата от усвоени вече погрешни, лъжливи представи. Концепцията за личността в литературата — пише Л. Федосеева — продължава да е арена на идеологическа борба, борба за съзнанието на масите, която днес е една от най-важните сфери за решаване на изхода на гигантския двубой между силите на войната и силите на мира за бъдещето на планетата.

В бр. 8 е поместена и статията на М. Ландор „Кратката проза и нейните граници“ с подзаглавие „Западни разказвачи за традициите на руския разказ“. В нея е проследено влиянието на руския разказ, на кратката повествователна форма в руската литература на XIX в. върху западни писатели. В първия раздел от статията, озаглавен „Теоретични — практически“, М. Ландор се спира на теоретически трудове на западни писатели, в които те осветляват теоретически краткия жанр и се стремят да покажат какво е мястото на руските автори, дали класически образци в кратката повествователна форма, върху изграждането на западни новелисти и разказвачи. Отбелязано е сето на В. Уулф „Наклонената кула“ (1940), на Х. Бейтс „Сверменната новела“ (1941), на ирландските писатели О'Фаолейн „Новелата“ (1948) и О'Конор „Самотният глас“ (1962), на В. С. Притчет „Среднощен светилник“ (1971). В цитираните книги — пише М. Ландор — влиянието на руската традиция е онагледено чрез непрекъснати паралели или антитези (например Чехов — Мопсан, Гогол — Е. По и др.). Въпреки че трудовете са съвсем различни — и в теорията тези новелисти разкриват своите творчески пристрастия, всеки разкрива „своя“ руска традиция, като подчертава, че в случая става дума не за повърхностно, а за вътрешно, дълбоко влияние. Руските образци на XIX в., прочетени с днешни очи, позволяват на писателите-теоретици да осмислят какъв път е извървял краткият жанр. Отбелязано е влиянието на Ф. Достоевски, Л. Андреев, М. Горки, Вс. Гаршин, А. Чехов, Л. Толстой.

Известният английски разказвач Х. Бейтс в очерка си придава на самото понятие „кратък жанр“ демократическа окраска — той смята за несъвършени писатели тези, които са „сковани от класови симпатии“. В неговата книга традицията на руския разказ е обхваната широко, а изводът, до който стига писателят, е, че руската традиция в кратката повествователна форма, в разказа е изиграла формиращо влияние върху неговото поколение.

Специално внимание отделя М. Ландор на повестта на Гогол „Шинел“. Привежда е мнението на О'Фойлейн за тази повест — ирландският писател рязко отделя „Шинел“ от масата подражателни разкази, според него в случая в рамките на краткия жанр е включена цяла епоха. Проследено е подробно и влиянието на А. П. Чехов — не надминатия майстор на кратката повествователна форма, разглеждани са елементите на неговата неканоническа новела, новата техника, която той използва. Разглеждано е и влиянието на М. Горки, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой. Класическите руски разкази — пише М. Ландор — са станали вечни спътници на съвременната култура. И XX в. отново откри колко обемни са тези разкази и как те довеждат дотам — да се промени самото понятие за краткия жанр, за неговите възможности и неговите граници.

Бр. 9

Централно място в броя заемат две юбилейни годишнини — „90-годишнината от рождението на Сергей Есенин“ и „Към 800-годишнината на „Слово за похода на Игор““. В рубриката, посветена на Есенин, са включени четири статии: на И. Вайнберг „А. М. Горки и Сергей Есенин“, А. Крюкова „Николай Асеев за Сергей Есенин: двойствен поглед“, С. Кошечкин „Злият гост“ с подзаглавие „Размисли за поемата на С. Есенин „Черният човек“ и на А. Зверев „Откритата половина на земята“.

В статията на И. Вайнберг се проследяват отношенията между М. Горки и С. Есенин — историята на техните взаимоотношения не е богата със събития — между първото им запознанство и последната им среща минават само шест-седем години. Авторът смята, че темата „Горки и Есенин“ съдържа толкова големи и сложни проблеми, че тя ще става още много пъти обект на сериозно внимание от страна на литературните изследователи. В статията на Вайнберг са включени само фрагменти от негово голямо изследване, посветено на тази тема. Подробно е разгледан мемоарният очерк на М. Горки за Есенин, написан наскоро след гибелта на поета. Неговата смърт Горки чувствава като тежка лична загуба и това налага своя отпечатък върху цялата художествена структура на очерка, върху композицията му, определя неговата лирико-емоционална атмосфера, неговия лайдмотив — скръбта за безвреме загиналия голям талант.

Статията на А. Крюкова е посветена на отношението на Н. Асеев към С. Есенин — продължение на своя дълъг живот Асеев проявява нееднакво отношение към Есенин. Най-пълно концепцията на Асеев за творчеството на Есенин е изразена в статията, написана наскоро след смъртта на поета — „Пляч по Есенин“. Авторката се спира на еволюцията, която претърпяват естетическите възгледи на

Асеев и отбелязва нанесените от самия него корекции в същата статия, когато я подготвя за печат през 60-те години в книга с избрани творби.

В статията на С. Кошечкин се проследява творческата история на поемата „Черният човек“ — поемата е написана през периода юни 1922 — февруари 1923 г. Връщането на Есенин към поемата през ноември 1925 г. е за него своеобразен катарзис — пише Кошечкин — освобождаване и очистване пред нова житейска стъпка. Посочени са промените, които Есенин прави в последната редакция на поемата — поетът съкращава част от текста, приглушава неговата трагичност, зачертава строфите, свързани с болезнени преживявания, със страх пред бъдещето — това е направено в два запазени чернови варианта.

Последната статия в юбилейната рубрика за С. Есенин е на А. Зверев — в нея авторът изразява несъгласие с известното становище, че пътуванията на Есенин в Европа и Америка са оказали пагубно влияние върху него и по-специално върху неговата поезия. Според Зверев да се възприемат като „опустошителен самум“ за поета неговите пътувания, би означавало да се видят твърде опростено многообразните последствия, които имат тези пътувания и за живота на поета, и за неговата поезия. Времето, прекарано в Америка, действително е осветлило много неща за Есенин по друг начин, но не е успяло да промени неговия мироглед. Затова с голяма доза условност може да се говори за някакъв прелом в мирогледа на поета след пътуванията му, прави своя извод авторът на статията.

В рубриката „Към 800-годишнината на „Слово за похода на Игор“ са поместени следните статии: Д. Лихачов — „Тем за изучаване“, О. Творогов — „Първостепенни задачи“, Л. Дмитриев — „Някои проблеми“, В. Франчук — „Към въпроса за автора“, А. Дьомин — „За кого да пишем?“, Л. Сазонова — „Нерешените задачи“, Н. Демакова — „Да изучаваме устните извори“.

Мария Блажева

ГДР

„WEIMARER BEITRÄGE“, Берлин/Ваймар, 1984, кн. II

В рецензираната книжка на „Ваймарер байтраге“ привлича вниманието статията на проф. д-р Клаус Пеполд „Мартин Валзер в прехода към осемдесетте години“.

Авторът посочва, че когато се постави въпросът за промените в духовния климат на Федерална република Германия от началото на миналото десетилетие и за тяхното отражение в литературата, не може да се отмени творчеството на Мартин Валзер. Като един от най-видните писатели на ФРГ, който това демонстрира за позицията на после-

дователните антиимпериалистически сили в страната си, Валзер попада в центъра на атаките на буржоазната критика срещу една литература, осмелила се сериозно да размишлява върху социалната алтернатива на държавномонистическия капитализъм. Атаките срещу самия Валзер започнаха през 1972 г. след публикуването на повестта „Болестта на Галистл“. Критикът на в. „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ Гюнтер Блюкер нарече повестта „обявяване на банкрут“ от страна на Мартин Валзер; Шпрингеровият вестник „Ди велт“ упрекна Валзер, че търси спасение в някаква идеология, понеже е изгубил „занаятчийското умение за упражняване на своята буржоазна професия, писателството“. А през 1976 г. маститият критик Марсел Райх-Раники реагира на романа „Отвъд любовта“, като публикува рецензия под заглавие „Отвъд литературата“; в нея той твърдеше, че „не си струва да се прочете и една глава, дори само една-единствена страница от тази книга“. В същото време той нарече сътрудничеството на Валзер с някои комунисти „сръчно нагаждане към модното поведение на мнозина западногермански интелектуалци“, а също го определи като опит да се маскира загубата на творческата продуктивност: „Когато с творчеството не ще да върши повече, в нашата страна барикадата на класовата борба става по-привлекателно, а често и по-утилно убежище, във всеки случай тя не е нещо повече от декоративна кулиса“, писа Раники.

Идеологическият натиск върху Валзер бе съчетан с икономически, подчертава авторът. В разговор с швейцарския литературовед Петер Андре Блох от 1975 г. Мартин Валзер разкрива последните от официалното непризнано отношение към него и творчеството му. Те се изразяват преди всичко в рязко намаляване на възможностите му да взема думата в средствата за масова информация, както и в нарастваща лична изолация. „Така се стигна до упрека, че аз вече не зачитам основите на конституцията“, казва Валзер.

През 1977 г. Мартин Валзер отпрати писмо до съветския писател Юрий Трифонов, в което даде израз на разочарованието си от несбъднатите надежди в политическия живот на ФРГ от края на шестдесетте и началото на седемдесетте години. В това писмо се споделяше убеждението, че е необходимо да се води борба с изкушението „да се отдалем на насладата от чистата мирова скръб“. Литературното съответствие на това умонастроение е новелата „Бягащият кон“, първият по-голям художествен текст, с който Валзер отново се появи публично след кризата от 1976—1977 г. Авторът отбелязва, че новелата представлява сеизмограма както на вътрешните трусове, така и на променената духовна атмосфера във Федералната република от края на изминалото десетилетие. В същото време доловимите интонации на примирение и затвореността на новелата

спрямо непосредствено политическата проблематика създаваха впечатлението, че Мартин Валзер най-после се е нагодил към „смяната на тенденциите“. Новелата бе публикувана в необикновено голям тираж, а същият критик Марсел Райх-Раники, който безапелационно отричаше Валзер и творчеството му, сега я нарече „шедьовър на немската проза за наши дни“. С писателя бяха проведени три разговора по телевизията, а издателството „Зуркамп“ му организира литературни четения и в най-отдалечените кътчета на Федералната република.

Но радостта на буржоазните критици от „промяната“ у Валзер не беше дълготрайна, отбелязва авторът. След публикуването на романа „Душевно терзания“ (1979) стана ясно, че Мартин Валзер в никакъв случай не е загубил интереса си към социалната проблематика. Тогава критикът Хуго Дитбернер видя в творбата „крайбъглен камък“ в поредицата книги на Валзер след „Болестта на Галистл“, в които „кризата на западногерманското общество и на къснокапиталистическия Запад изобщо е описана като болест на протагонистите“. Проникната от социално напрежение е и книгата на Валзер „Писмо до лорд Лист“ (1982), която пък подхваща темата, залегнала още в романа „Отвъд любовта“. Тук проличава, посочва авторът, че с годините Мартин Валзер е изгубил някои надежди, но при него остава непроменена потребността от литературното експониране на тези надежди. Той все така е изпълнен с копнеж по една „естетика на съпротивата“, очертана в едноименния роман на Петер Вайс. Неговите изказвания и теоретически публикации от този период свидетелствуват за несъгласието му с една преобладаваща в културния живот на ФРГ тенденция, наречена от Валзер „автентичност чрез регресия“. Тази тенденция предоставя на писателя възможност „да се спаси в нарцистична оргия“ и вижда задачата му в това „да обогати с няколко перли съкровищницата от брилянтни формулировки за безсмислението на човешкото съществуване. Макар в известен смисъл да се дистанцира от Бертолт Брехт, Мартин Валзер изразява в есеистичния си сборник „Любовни обяснения“ (1983) своята потребност от подобен на Брехтовия начин на живот и творческа самоизява, тоест от „работа, която може да бъде полезна за другите“.

Авторът смята, че всички тези усилия разкриват Мартин Валзер в неговата почти отчаяна борба да съхрани хуманистичния основен принцип на литературата сред новите противоречия, при нови външни и вътрешни затруднения. Напрежението между познанието, че става дума и за него, когато се говори за „заstraшеността на интелектуалците в буржоазния обоз“, и очевидно силното желание да се върши нещо позитивно в полза на обществото, дава основния тон в настоящото творчество на Мартин Валзер.

Интензивността, с която той изживява това напрежение, предпазва неговата литературна продукция от характерната за западногерманските интелектуалци тенденция към небрежност. Но дали наложените от тази тенденция граници могат да бъдат преодоляни, не зависи само от намеренията на писателя. В своята реч за Гьоте Валзер отбелязва: „За мое собствено удивление непрекъснато забелязвам, че аз съм типичен случай.“ Това наблюдение подкрепя схващането, че Валзер чувствително реагира на такива всеобщии тенденции и по някакъв начин става зависим от тях, че той се нуждае от духовни течения, които да му дадат подтик и да подкрепят опитите му за прекратяване на границите, смята авторът. Както литературата не може да бъде отделена от историята, така и положението на писателя Мартин Валзер е свързано с напредъка или отстъпленията на демократичното движение в страната му и е повлияно от развитието на световния революционен процес изобщо.

Така статията на проф. Клаус Пецолд хвърля светлина върху невидимите зависимости между социалните условия във Федералната република през осемдесетте години на нашето столетие и творческия път на един „типичен“ за своето поколение писател като Мартин Валзер. Този творчески път е всъщност път и на неговите събратя по перо, но Валзер си е спечелил името на представителна фигура в цялостната културна панорама на страната. А това прави изследването на неговите криволиции особено интересно и показателно. Нека отбележим, че последната голяма епическа творба на Валзер, романът „Прибоят“ (1985), представлява ново връщане към проблематиката на нашествията преди седем години новела „Бягашият кон“. Критиката е отново възторжена и същевременно снизходителна. За този роман на Валзер четем: „Една жива, езиково силна творба, интелигентна и в най-добрия смисъл на думата забавна. Една незабравима книга за съдбата на онези, които обичат и умират.“ Но не бива да се пренебрегва наблюдението, че всяка нова книга на Мартин Валзер е някакво връщане към вече овладяна художествена територия, но от нова позиция, с нови прозрения и с нова творческа интензивност.

Венцеслав Константинов

Ф Р Г

„EUPHORION“, Хайлелберг. 1984, кн.2

По-особен интерес в разглежданата книжка предизвиква изследването на Гилберт Райс „Мост към възбразимото. Притча и рефлексия в романа на Роберт Музил „Човекът без качества“.

Когато Волфганг Кайзер резюмира своите разсъждения за кризата на модерния роман, той ги свежда до формулата: „Смъртта на повествователя означава смъртта на ро-

мана“, отбелязва авторът. Но зад привидно формалната, изведена от историята на жанра категория на „повествователя“ се крие определена, отнесена към съдържанието интенция; Кайзер я описва недостатъчно точно като „последно упование в идеите, последна доверчивост“. Авторът смята, че в това наблюдение се крие противоречие. Романът има свои формални закономерности, които му позволяват да изгради една завършена цялост, включваща един свят, отделни гледни точки и различни изобразителни пластове. Така романът създава една действителност, която се отличава от действителността на обикновеното съзнание в такава степен, в каквато той следва собствения си формален закон. Така че напрежението спрямо дадена действителност с нейните величини като действие, характер, повествовател е указание за радикалността, с която един роман осъществява своята същност и своя формален закон, заключава авторът.

Тези общи разсъждения могат да бъдат проверени върху конкретна творба като романа на Музил „Човекът без качества“, за да се установи дали те разкриват съществен аспект на модерната литература.

Още първата глава на романа, „От която по забележителен начин не следва нищо“, както гласи заглавието ѝ, започва богата на внушения игра с идеята за взаимосвързаността. „Действителните дадености“ на традиционния роман — място, време, действие, лица — се въвеждат по такъв начин, че една след друга се изпробват различни възможности за обозначаване, различни взаимосвязимости, в които те функционират като елементи. Например една злополука може да се представи като неприятно лично преживяване, като технически проблем или като стойност в рамките на една статистика.

По този начин реалните дадености, които предхождат романа, макар и да не се унищожават, получават неустановено, трептящо значение. Така и отношението към главния герой се определя съвсем произволно. Неговите качества са свързани с видимата взаимосвързаност на света, но не и с неговата личност — в същото време „човекът без качества“ е и „човек на функционалното разбиране“ — в първата част на романа той играе ролята на „пасивен активист“, посочва авторът. Обстоятелствата на неговия живот, но преди всичко свързаното му с „успоредната акция“ — централното действие в книгата — произтичат от редица случайности, на които той не може да противопостави нищо, понеже е напълно неопределен и аморфен. Главният герой на романа Улрих става активен само като коментатор на случилото се; той изяснява неговата закономерност, като установява смайващи връзки между различните пластове на романа. С това той решително допринася „нишката на повествованието да се превърне в безкрайно заплетена тъкан“ по думите на Музил. Но „чувството

за възможност“ у Улрих прави и следващата стъпка. Действителното изглежда на героя само като изключителен случай, като ограничение на възможното. Така „функционалното разбиране“, от една страна, и „чувството за възможност“, от друга, се съчетават в понятието „дух“. Чрез досега си с действителността този „дух“ довежда до две различни поведения. Едното може да се обозначи като „утопия на екзактния живот“, а другото — като „утопия на есеизма“. Екзактният живот се съизмерва с най-значителните духовни постижения на столетието в областта на природните науки. Тъй като е невъзможно да се установи взаимовръзка на цялото, този живот е насочен изцяло към детайла; в сферата на морала се оказва по този начин, „че страсти изчезват и на тяхно място се появява нещо като прагогния на доброта“. Обратно, утопията на есеизма изхожда от „лекомисленото състояние на съзнанието в света“. Мисленето, което съответствува на тази утопия, се отказва да определи ясно своя предмет и наместо това умножава броя на перспективите, в които той се явява. Така първоначално количествената разлика бързо се превръща в качествена; на мястото на една разумна логика идва логика, която е подчинена на други закони. Мисленето на Улрих е твърде сложно и противоречиво. Той си взима „отпуска от живота“, за да намери „истинския живот“. Но пълната неопределеност на неговия дух е белег за това, че „липсва малката частица, която позволява да се затвори прекъснатият кръг“ по израза на Музил. Така „утопията на есеизма“ вече подсказва, че героят на Музил търси определящото в някаква „друга взаимовръзка“, в отношението към чувството. Опитът за синтеза между обективното и субективното, към каквото той полусериозно, полуиронично се стреми, си остава само краткотраен момент.

Авторът посочва, за да подкрепи тезата си, че описването на Улриховото мислене прави от него незабелязано герой на романа, за който остава в сила многозначителното изявление на Музил: „Историята на този роман се свежда до това, че историята, която трябва да бъде разказана в него, не се разказва.“ Така романът се превръща в притча за неизразимостта на света, в която основно място заемат рефлексията и анализът на духовните състояния, чрез които се осъзнава тази неизразимост, заключава Гилберт Райс.

Венцеслав Константинов

МЕКСИКО

„CUADERNOS AMERICANOS“
Mexico, número 2, año 44, 1985

Ето едно важно и стабилно литературно-обществено списание, което играе голяма роля не само сред мексиканските интелектуални демократични и прогресивни среди, но и сред тези от другите латиноамерикан-

ски страни. То е двумесечно издание, обемащо във всяка книжка 250 големи страници, и което се публикува от едноименното издателство, чийто директор-основател е видният мексикански общественик и публицист Хесус Силва Еросо. А това е трибуна на онези литературни обществени среди, които със своите прогресивни и демократични идеи отдавна водят неуморна борба в защита на латиноамериканските народи от пристъпите на империализма и колониализма. Ето защо тези въпроси се преплитат и с литературно-обществените проблеми отвъд Атлантика и много често ги изразяват на страниците на списанието, което има редовни отдели за критични материали, есета, поезия, белетристика и рецензии за нови книги.

Такъв е обликът и на обемната кн. 2 от 1985 г., която сега ни занимава. Така например един от най-важните материали е словото на видния мексикански прогресивен писател Карлос Фуентес, чийто романи „Най-прозрачната област“ (1958) и „Смъртта на Артемио Крус“ (1962) са вече преведени у нас, произнесено на тържественото заседание при награждаването му с най-голямата мексиканска национална литературна награда за 1984 г. Словото е озаглавено „Литературата е революционна и политическа в най-дълбокото разбиране“. А това се потвърждава и от редицата му литературно-обществени размисли, свързани с достойнството на демократичната и прогресивна литература, в която блестят и основните черти на мексиканската реалистична литература, в която изпълват образите на онези знайни и незнайни герои, борили се за отстояване свободата и независимостта на тяхната родина. Неслучайно Карлос Фуентес подчертава: „Ние искаме личното съзнание да се явява и да отговаря на други съвести, без да се забравя историческият вървех на Америка...“ Нещо повече: за да определи историческия и реалистическия развой на латиноамериканската литература, Карлос Фуентес подчертава, че тази литература „разкъсва хоризонтите на консерватизма и насочва читателите към свободното схващане на унищожение на старите ограничителни представи за безплодните шампи, на стари предрасъдъци и доктрини...“.

След тези и други насоки на истинската мексиканска и латиноамериканска съвременна литература Карлос Фуентес се спира и на нещо много важно от своята автобиография, нещо, което малцина знаят, и от което бихме имали по-добра представа за неговото творческо развитие „...занаятчиите от Санта Клара дел Кобре, живописецът Педро Коронел, д-р Хосе Руис Ерера, инж. Хорхе Суарес Диас, и старият ми приятел Пабло Гонзалес Касанова, с които съм разговарял дълги часове за защищаване независимостта на Латинска Америка...“ И после припомня уроците от „борбата срещу инквизицията, нетолерантността, закона на Линч...“ А всичко това, както и други неща,

който Карлос Фуентес подчертава в силното си слово, трябва да свържем с борбата срещу робските причинители на застоя, на трудностите, които сковаваха и сега още сковават свободното развитие на други народи, за да подчертае като завършек на тези мисли: „Това е нашият истински влог в света, който се развива.“

В същата кн. 2 на сп. „Куалернос американо“ е публикувано и ценното изследване „Насилие и историческо безумие в три аржентински романа от 80-те години“ от аржентинската критичка и есеистка Кармен Ноеми Перили от град Тукуман, с хубаво въведение към темата с два откъса от двама поети — перуанеца Мануел Скорса, който е известен и като белетрист, и аржентинския поет и есеист Хорхе Луис Борхес. Ето как звучи този откъс от Скорса:

Америка, не мога да напиша
твоего име, без да ме умра.

Ето защо още в началото на своето изследване Кармен Перили обяснява, че тази тягостна действителност е влязла като основен сюжет в трите романа „Улица на умрелите коне“ (1982) от Хорхе Асис, „Няма да има повече мъки, ни забравя“ от Освалдо Сориано (1980) и „За цял живот“ от Хуан Карлос Мартини (1981). Те са свързани с ужасното насилие, практикувано в близкото или далечното минало в една страна като Аржентина, чийто народ доскоро беше отново жертва на разни военни режими. И авторката Перили подчертава, че „този труд в скоро време ще разширя и задълбоча“.

Впрочем в романа на Хорхе Асис е реалистично-художествено описана и с ярък усет безчовечната яма, пълна с аномални неща, с деградацията на жените и сексуалните извращения. А с това романът Асис се осмели да бичува не само експлоатацията на бедното и обезправеното население, но и алчните апетити на крупни земевладелци, които не се спират пред нищо да ограбват населението с жалко платен труд на хората от низините.

Романът на Освалдо Сориано има още по-ярко реалистично съдържание. И както подчертава критичката Перили, „Освалдо Сориано може да бъде определен като писател реалист“. Нещо повече: тя го характеризира и като автор, носещ облика на критическия реализъм. Това, разбира се, се отнася и за другия му също така ярък роман „Зимни жилища“ (1983), защото „има за тема Аржентина преди и след 1976 г.“, както тя подчертава. А описаните герои по същество стават жертва на насилието, упражнявано от реакционни и профашистки управници. В тези романи се чувствава също така и политическият спектър, репресиите на военните и пр. Но това не е попречило на автора да напише своите произведения в художествено-реалистически аспект, с колоритно и плавено разказване на редица типични случаи от тази тежка действителност, за да „изрази макро-

космоса (Аржентина и микрокосмоса (колониата „Вела“), представяйки по този начин една част от националните конфликти“, както подчертава критичката Перили. Важно е и това, което тя казва по-нататък: „За разлика от Асис при Сориано се очертава една критическа позиция спрямо социалните проблеми. Той анализира идеологическите компоненти, както и митическите. Тук Перон е представен като един от най-важните лидери. Това е митът, който бързо привлича обикновеното народа, но той е ту позитивен, ту негативен.“ Защото и ние знаем, че генерал Перон, който става президент на Аржентина, не можа изцяло да се очертае като истински демократична личност поради военнополитическите си забежки, макар да се ползваше с голямо обаяние сред народа. „Зад историческите елементи Сориано ни дава настроенията на аржентинското общество, нуждата му от митове, неговите автобиографични компоненти, често пъти неговите донкихотовски настроения и липсата на реално виждане в това общество“, заключава критичката Кармен Перили.

Третият роман — „За цял живот“ от Хуан Карлос Мартини, е по-близък до магическия реализъм. В него е отразено, както казва Перили, „един цялостен реализъм, една истинска характеристика за Аржентина и нейната специфика като народ“ и продължава: „Това е един халюциниращ космос, създаден чрез новите начини на белетристично изразяване. И тук се изисква активното участие на читателя, за да разбере развитието на действието. Тук няма специфично кореспондиране чрез дати от действителността, а всъщност една алегорична илюстрация на дълбоките сили, които го свързват.“ И критичката Перили тук отбелязва нещо, което малцина досега са казали: „Сред аржентинците има много фалшиви космополити, защото това е един народ, формиран от емигранти.“ В този дух например една майка заявява в романа: „Дойдохме тук, за да умрем, вместо да градим, родихме мизерия, родихме лудост и умираме агонизиращи, и почваме да осъждаме...“ Именно това раздвоение авторът Хуан Карлос Мартини добре е схванал, защото пречи често пъти на някои хора, даже прогресивни, да обединят народа за борба срещу военнопашистките среди и реакцията, за да спасят страната от така честите военни диктатури.

Впрочем в списанието има и редовни отдели за поезия, разкази или повели, както и за критични отзиви за новоизлезли книги, които имат парлвни сюжети, свързани са с ярки произведения, като тези, които разглеждахме по-горе, отдел за изследване важни страници от миналото, далечно или близко, на латиноамериканските народи и пр. Всичко това разнообразява тази двумесечна трибуна, една от най-ярките проявления на мексиканския периодичен печат.

Жак Битев